

მცხეთის წარმოშობის საკითხისათვის

(საქალაქო სივრცე, დრო და გეოგრაფია)

გურამ ყიფიანი

უძველესი ქართული საისტორიო წყაროს, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“, ნომენკლატურისათვის უცნობია მცხეთა თხრობის დასაწყის საფეხურზე, ანუ ალექსანდრე მაკედონელის ქართლში ლეგენდარული ლაშქრობის ამსახველი მოკლე ნაწილისათვის [კაკაბაძე 1928:1 და შმდ.; მელიქსეთ-ბეკოვი 19371: 525 და შმდ.; მელიქსეთ-ბეკოვი 19372: 56 და შმდ.]

„პირველ, ოდეს ალექსანდრე მეფემან ნათესავნი იგი ლოთის შვილნი წარიქცინა და შეჴადნა იგინი კედარსა მას ქუეყანასა, იხილნა ნათესავნი სასტიკნი ბუნ-თურქნი, – მსხდომარენი მდინარესა ზედა მტკუარსა, მიხუევით, ოთხ ქალაქად, და დაბნეუბი მათი: სარკინე ქალაქი, კასპი, ურზნისი და ოძრაჴე, და ციხენი მათნი: ციხე დიდი სარკინისანი, უფლისციხე კასპისა, ურზნისისა და ოძრაჴისა“ [მოქცევაჲ 1963:81].

ე. ი. „მოქცევაჲს“ მიხედვით, ალექსანდრე მაკედონელი, ან ამ სახელით გადაფარული რომელიღაც ელინიზებული ლაშქრობის წინამძღოლი ქართლში ვერ ხედავს მცხეთას. იგი მაშინაც კი არ ჩანს, როცა იგივე „ალექსანდრე მაკედონელი“, ან კვლავ ამ სახელით გადაფარული სხვა ელინიზებული სარდალი კვლავ შემოდის ქართლში „შემდგომად რაოდენისამე ჟამისა“ და თერთმეტთვიანი ალყის შემდგომ იპყრობს სარკინეს.

ეს საისტორიო წყარო („მოქცევაჲ ქართლისაჲს“), მცხეთის აღმშენებლობის დასაწყისს მხოლოდ ქართლის VIII მეფეს, ბრატმანს მიაწერეს (ლევონტი მროველის მიხედვით, ბრატმანი ქართლის VII მეფეა, რადგან აზოს იგი მხოლოდ ერისთავად მიიჩნევს – „და დაუტევა ქართლს ერისთავად აზონ“ – (ლევონტი მროველი 1955:18). ქართლის შემდგომმა მეფემ – მირეანმა – „აღაშენა მცხეთაჲ ქალაქი“. მომდევნო მეფის, არსუკის ურადლება სხვაგანაა მიმართული: „და მეფობდა არსუკ, რომელმან კასპი შეიპყრა და უფლისციხე განაგო“ – მცხეთელი მეფე იპყრობს კასპელი მეფის მიწა-წყალს [ბერძენიშვილი 1975:336-337], და მხოლოდ ქართლის XI მეფის, როკის დროს დასრულდა ქალაქ მცხეთის მშენებლობა – „და მეფობდა როკ, რომელმან რაზმთურთით მცხეთა გაიშორა და მეფობა ორად გაიყო, ორნი მეფენი დასხდეს იმიერ და ამიერ“ [მოქცევაჲ 1963:82].

მანამდე კი – „და თანა-ჴევანდა ალექსანდრე მეფესა აზოჲ, ძე არიან ქართლისა მეფისაჲ და მიუბოძა მცხეთაჲ საჯდომად და საზღვარი დაუდვა მას ჴერეთი და ეგრის წყალი და სომხითი და მთა ცროლისა[ჲ] და წარვიდა.

ხოლო ესე აზო ...დაჯდა ძუელ მცხეთას, და თანაყვანდეს კერპნი ღმრთად – გაცი და გაიმ“ [მოქცევაჲ 1963:81]. „რაღთურთით“ – ანუ მთლიანად დაამთავრა მცხეთის აღმშენებლობა როკმა – „რაღთურთით“ დასრულებას ნიშნავს [სარჯვლაძე 1995:169].

ე. ი. გაცი და გაიმ აღმართნენ „ძველ მცხეთა“-ში. „ძველი მცხეთა“ კი ბუნებრივად გულისხმობს „ახალ მცხეთასაც“, ანუ „მოქცევაჲს“ ავტორისათვის თავდაპირველი ტახტი „ახალი მცხეთის“ წინამორბედი სატახტოა.

ის, აზოს მიერ აღმართულ კერპთა არეალში (არმაზციხეზე) ქალაქი რომ შეიქმნა, ამას ქართველთა განმანათლებელი, წმიდა ნინოც გვაუწყებს: „წარმოვედ წინა კერძო დასასრულსა მის კლდისასა, სადა ძუელ ქალაქ ყოფილ იყო, და მას ადგილს ყოფილ არს ციხე“ [მოქცევაჲ 1963:122]. „ქალაქი ყოფილ იყო“, მხოლოდ ნაქალაქარია, ე. ი. აქ დასახლება IV ს-ის პირველი მეოთხედისათვის აღარ იყო, მაგრამ მას შერჩენილი ჰქონდა საფორტიფიკაციო დომინანტის ფუნქცია – „მას ადგილსა ყოფილ არს ციხე“.

„და შემდგომ მისა დადგა ფარნავაზ. ამან აღმართა კერპი დიდი ცხურსა ზედა და დასვა მისი სახელი არმაზი, და მოქმნა ზღუდე წყლით კერძო და ჰრქჳან არმაზ“ [მოქცევაჲ 1963:82]. ე. ი. ფარნავაზმა აღმართა კერპი იმავე სახელწოდებისა, რითაც მისივე მეფური და ღვთაებრივი ბუნება, ანუ უზენაესობა აღინიშნებოდა. „ფარნავაზი“ თეოფორული ტერმინის შემცველი სახელია: მისი ფუძე xvarna – farna = მზე, ცაში მოლივლივე ფრთოსანი მზე, რომელიც შემდგომ სამეფო რელიგიის სიმბოლოდ იქცა, ანუ იგივე აჰურამაზდას კანონიკურ გამოსახულებად, „არმაზი“ კი, იგივე Ahuramazda-ა, საშუალო სპარსულით Ohrmazd, ანუ ქართული არმაზ, სომხური „არამაზი“, ახალი სპარსულით Hormuz, და ა. შ. [ჩხეიძე 1984:21; ჯავახიშვილი 1951:33 და შმდ; ლუკონინი 1987:85-86]. ტერიტორიას არმაზი ეწოდა, ე. ი. ძველ მცხეთას, რომელიც გვიანდელი აღნიშვნაა ამ მთის კალთებისა და მხოლოდ ტექნიკური ტერმინია იგი „მოქცევაჲს“ ავტორისათვის, რადგან ფარნავაზის მოღვაწეობამდე რა ერქვა ამ მთას, მან არ იცის.

„მოქცევაჲს“ მონაცემები მცხეთის მიმართ სულაც არ ესადაგება ლეონტი მროველის „თხზულებას“. მან ხომ რეალურად არსებული პუნქტიდან, ანუ ამ შემთხვევაში მცხეთიდან ეთნარქიც შექმნა – მცხეთოსი. ლეონტი მროველის „თხზულება“ „მოქცევაჲსაგან“ განსხვავებით, რომელიც ბრატმან მეფემდე საერთოდ ვერ ხედავს მცხეთას (ისევე, როგორც უცხოელი ავტორები ვერ ხედავენ მას II ს-მდე), მას დასაწყისიდანვე ანიჭებს დედაქალაქის როლს, რაც გასაგები სურვილია ისტორიკოსისა – მას სურს დედაქალაქი თავიდანვე ჩართოს ისტორიულ კონტექსტში და, ასეთი მცდელობის მიუხედავად, მისსავე ნაწარმოებში, თუმცა დაუკონკრეტებელ დროში, არმაზციხის ადრეულობა მცხეთასთან შედარებით მაინც გამოსჭვივის [აფაქიძე 1959:76-80].

„ქართლოს მოვიდა პირველად ადგილსა მას, სადა შეერთვის არაგვ-მტკვარსა, და განვიდა მთასა მას ზედა, რომელსა ეწოდების არმაზი. და პირველად შექმნა სიმაგრენი მას ზედა, და იშენა მუნ ზედა სახლი... მოკუდა ქა-

რთლსა და დაფლეს იგი თავსა ზედა ქართლისასა, რომელსა აწ ეწოდების არმაზი. და შემდგომად ამისა ცოლმან მისმან აღაშენა დედაციხე“. შემდეგ კი: „ხოლო მცხეთოს, რომელი უგმირე იყო ძმათა მისთა, ისე დარჩა საყოფელთა მამისა მათისა ქართლოსისათა, რომელს აწ ჰქვან არმაზი. და მანვე აღაშენა ქალაქი შესაკრებელსა შორის მტკურისა და არაგვსასა და უწოდა სახელი თჳსი მცხეთა“ [ლეონტი მროველი 1955:8].

ძნელი არაა დავინახოთ, რომ ლეონტი მროველმა მცხეთის გარემოს ჩამოყალიბებისას „მოქცევაჲ“-სეული მოდელით იხელმძღვანელა არმაზციხის მიმართ და მისი შექმნის თანმიმდევრობა მის მიერვე შეთხზულ ეთნარქებსა და მათი ოჯახის წევრებზე გადაანაწილა.

უცხოელ ავტორთაგან მცხეთის, როგორც ქალაქის ჩანასახის ხსენება პლინიუს უფროსთან გვხვდება (I ს.), მცხეთა მისთვის ჯერ მხოლოდ მესხთა დასახლებაა – „Moschorum Tractus“ (Plin. NH. 1,37, V – 1-6) [მურავიოვი 1988:156-161]. ხოლო ბტოლემეაიოსისათვის (II ს.) მცხეთა (Μεσσητηα) უკვე ქალაქია (მცხეთის წარმოშობის გვიანდელი თარიღის შესახებ იხ. კაკაბაძე 1928; მელიქსეთ-ბეგი 1965; იხ. აგრეთვე მოსაზრებანი „ძველი მცხეთის“ ლოკალიზაციის შესახებ [ბოხოჩაძე 1078:23-25]).

უურადლებას იქცევს ის გარემოება, რომ ქართულ საისტორიო წყაროებში არმაზციხისა და მცხეთის გეოგრაფიული განსაზღვრებანი ადრეული პუნქტიდან, ანუ არმაზიდანაა (არმაზციხიდან) მოცემული, რადგან მცხეთა „იმიერია“, არმაზციხე კი „ამიერი“ ქალაქი, და კიდევ ერთი რამ: ე. წ. „ორმეფობის“ დროს უპირატესი ქალაქი მცხეთაა, „იმიერი“ ქალაქი, რადგან უფროსი მეფე სწორედ იქ ზის: „და მეფობდა იმიერ ფარსმან (მცხეთაში – გ. ყ.) და ამიერ კაოზ“ და ა. შ. [მოქცევაჲ 1963:82].

იმ მრავალ ფაქტორს შორის, რომელიც ურბანული სისტემის წარმოქმნას განაპირობებს, ორი ძირითადი გეოგრაფიული მსაზღვრელი გამოიყოფა: ბუნებრივი დომინანტი – მაღლობი, საიდანაც კონტროლდება ტერიტორია, და ამდენად იქმნება ამ ქალაქის „ქვეყანა“ – მას დაქვემდებარებული „ქვე“ მიწა, და ბუნებრივი სანიტარული გარემო, მდინარეთა ხერთვისში, მდინარის მიერ შექმნილ „უბებში“, ან ზღვაში შეჭრილი ნახევარკუნძულების სახით, სადაც საქალაქო ფართობის ორი კიდე მაინც, წყლით „ირეცხება“ [ვიტრუვიუსი 1936, I IV, 1; I, IV, 12;] [მარტენი 1974:30 და შმდ.] ბუნებრივ სანიტარიულ გარემოს რომ უპირატესობას ანიჭებდნენ ქართლში, ანუ ხერთვისში შეჭრილ ნახევარკუნძულზე განფენილ მცხეთას, არმაზციხესთან შედარებით, იქიდანაც ჩანს, რომ უფროსი მეფის სატახტო სწორედ ის გახდა.

უცნაური სურათი გამოდის, დავუშვათ, რომ მცხეთის აღმშენებლობას მართლაც მხოლოდ I ს-ში ჩაეყარა საფუძველი და II ს-ში იგი ქალაქად იქცა, მაგრამ მაშინ სრულიად გაუგებარია საუკუნეთა მანძილზე არმაზციხეზე დაფუძნებულ მეფეთა სრული უმოქმედობა ამ ნახევარკუნძულის მიმართ. გავიხსენოთ ისიც, რომ მცხეთას ვერც სტრაბონი ხედავს, ანუ არაფერი იცის მის შესახებ მისმა წყაროებმა, არა და, მათ შორის პომპეუსის ქართლ-

ში ლაშქრობის მონაწილეებიც არიან, მაგ., პოსიდონიოსი [ყაუხჩიშვილი 1957:12-13].

ე. ი. „მოქცევაჲსა“ და, ნაწილობრივ, რომაელ ავტორთა მიხედვით ისე ჩანს, რომ ქალაქ არმაზის (არმაზციხის) მოსახლეობა ჩამოდის ბარში და აარსებს ახალ ქალაქს და, რადგან იგი მცხეთაა, ამ მოსახლეობის პირველ-საცხოვრისად „ძველი მცხეთა“, ანუ არმაზციხეა მოაზრებული. მაგრამ, რატომ დასჭირდა ამდენი ხანი ამ მოსახლეობის ძირს ჩამოსვლას, თუ ხერთვისი, ანუ შეუდარებელი გარემო საქალაქო სივრცისთვის თავიდანვე არსებობდა.

მდინარეების – მტკვრისა და არაგვის ხერთვისთან რთული გეოგრაფიული გარემო იქმნება. დასავლეთიდან მომდინარე მტკვარი ელიფსურად შემოსწერს მთა-ქართლის (არმაზციხის) კიდეებს და გზას აგრძელებს ჯერ სამხრეთისაკენ და შემდგომ – სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ. იქ, სადაც იგი ელიფსურ მოყვანილობას ქმნის, მას ჩრდილოეთიდან მომდინარე არაგვი უერთდება განტოტების ფართო ქსელით. მათი შეუღლების არეში, ჩრდილო-დასავლეთიდან შემოჭრილია სამკუთხა ნახევარკუნძული – მცხეთის საქალაქო ტერიტორია, ხოლო დასავლეთიდან „მთა-ქართლი“ თავისი „ცხვირით“ („ცხვირი“ ქართული გეოგრაფიული ტერმინია – „სერ-სერი ჩამოზეული [სულხან-საბა ორბელიანი 1966: 348]), ანუ არმაზციხით (ტაბ. I, II). ამდენად მცხეთის ნახევარკუნძულის სამხრეთ ნაპირს მტკვარი აკონკრეტებს, ხოლო აღმოსავლეთისას – არაგვი (შდრ. მაგ., ელინისტური ქალაქის აი-ხანუმის საქალაქო სივრცეს, რომელიც მდინარეების ამუ-დარიისა და კოკჩას ხერთვისშია შეჭრილი [ლაუტერი 1986: სურ. 79]).

სამხედრო მოქმედებების თხრობისას გეოგრაფიული გარემო გაცილებით უკეთ აღიქმება, ვიდრე ზოგადი აღწერილობისას. ყველა სამხედრო მოქმედება გარემოს მონაწილეობით მიმდინარეობს, ანუ „გეოგრაფია“ უშუალო მონაწილეა საომარი ოპერაციებისა.

ამ მხრივ ფასდაუდებელია დიონ კასიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ და, კერძოდ, პომპეუსის აქ ლაშქრობის ისტორია [ლომოური 1966: 5 და შმდ.]. ამ დროს ძვ. წ. 66-65 წწ-ში ქართლში (იბერიაში) არტოკე (იგივე არტაგი) მეფობდა [მელიქიშვილი 1959: 14; ინგოროყვა 1978: 510]. ამ ისტორიაში კარგად ჩანს რომაული მხედრობის უზარმაზარი უპირატესობა ადგილობრივი სამეფოების სამხედრო ძალასთან შედარებით.

პომპეუსმა ძალიან სწრაფად და მოულოდნელად აიღო არტოკეს მთავარი ქალაქი – Ακροπολις, რაც მხოლოდ არმაზციხე შეიძლებოდა ყოფილიყო, ანუ სტრაბონის „Αρμαζικη“, პლინიუსის Harmastis, პტოლემეაიოსის Ἄρμακτικα (Strabo XI, 35; Plin., NH, VI, 23; Cl. Ptol., Geogr. V, 10,3). იმის შესახებ კი, თუ რომელი გზით მოადგა პომპეუსი არმაზციხეს უგრძნეულოდ, აზრთა სხვადასხვაობაა. პომპეუსის იბერიაში შემოსვლის მარშრუტს საგანგებოდ შეეხო პროფ. ნ. ლომოური, უფრო ადრე კი პროფ. ი. მანანდიანმა გამოთქვა აზრი, რომ მან დღევანდელი ახალქალაქის რ-წში დაიზამთრა,

კერძოდ, ასპში (ასპიდა), თვით დიონ კასიოსზე დაყრდნობით (XXXVII, VII, V) – „ეს ზამთარიც ასპისში გაატარა“, ეს პუნქტი კი მან გააიგივა თანამედროვე სოფ. ხოსპიასთან (წუნდის მახლობლად). ი. მანანდიანის აზრით, „ასპიდა“ „კასპისს“ (Κασπιδ) თავნაკლული ფორმაა. ეს დასახლება IV საუკუნის რუკაზე „Tabula Peutingeriana“-ზე „Caspiae“-ს ფორმითაა აღნიშნული და ნამდვილად წააგავს „ხოსპია“-ს. ამავე დროს ი. მანანდიანს მიაჩნია, რომ აქედან პომპეუსი მტკვრის დინებას დაჰყვა [მანანდიანი 1939: 73-74, 80-81 და შმდ.], ე. ი. აქედან დღევანდელი აწყურისაკენ და ა.შ.

ის, რომ პომპეუსი სადღაც მართლაც სამხრეთში იდგა იზერიის საზღვართან, მე სავსებით დამაჯერებლად მიმაჩნია, მაგრამ ამავე დროს ვიზიარებ ნ. ლომოურის იმ აზრს, რომ მტკვრის დინების გაყოლებით რომაელების მოძრაობა შეუმჩნეველი ვერ დარჩებოდა არტოკეს, რადგან ამ გზაზე მათ მრავალი ქართული ქალაქი უნდა აეღოთ, რათა არმაზციხემდე მისულიყვნენ. რჩება თითქოსდა კიდევ ერთი გზა, მტკვრის დინების საწინააღმდეგო მიმართულება და ასეც მიიჩნევს პომპეუსის სვლას ნ. ლომოური, რადგან იგი მის საზამთრო ბანაკს სირიაში ვარაუდობს. მას საერთოდაც შეუძლებლად მიაჩნია იმ აზრის დაშვება, რომ პომპეუსმა სამცხეში დაიზამთრა, რადგან დიონ კასიოსის მოთხრობიდან ჩანს, რომ პომპეუსის ბანაკს ალბანელები დასხმიან თავს იმის შიშით, რომ რომაელები თვით არ შეჭრილიყვნენ ალბანეთში [დიონ კასიუსი: XXXVII, 54]. ნ. ლომოურის აზრით კი, ალბანელები რომაელებს რომ დასხმოდნენ თავს, დღევანდელი სამცხის ტერიტორიაზე, მათ დიდი მანძილის გავლა მოუწევდათ და ისედაც ამ რეგიონში დაბანაკებული პომპეუსი მათი ქვეყნისათვის საშიში არ უნდა ყოფილიყო. მისი აზრით, ამ დროს (კერძოდ, კი ძვ. წ. 65/64 წწ.) პომპეუსი სადღაც ალბანეთის მოსაზღვრედ, მდინარე მტკვრის ნაპირას უნდა მდგარიყო [ლომოური 1968: 96-97]. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ალბანეთის საზღვრებიდან სამცხემდე დიდი მანძილი არაა. არმიები ამ პერიოდში ენერგიულად მოქმედებენ გაცილებით დიდ გადასარბენებზე, რად ღირს თუნდაც თვით დიონ კასიოსის ცნობა ამის საილუსტრაციოდ: „არტოკესთან დადებული ზავის შემდეგ... როდესაც პომპეუსმა გაიგო, ფაზისი არ არის შორს, და გადაწყვიტა მის გაყოლებით კოლხეთში ჩასულიყო“ [დიონ კასიუსი: XXXVII, 3, 1], ე. ი. მცხეთის სანახებიდანაც ფაზისი და კოლხეთი შორს არაა სამარშო ტქნოლოგიისათვის, თანაც, როცა რომელი დიდად იყო დაშორებული თავის საბაზისო არეს, ალბანელი კი არც იმდენად თავის ზურგს, რომ სამცხემდე მისვლა გასჭირვებოდა, მით უმეტეს, რომ, როგორც დიონ კასიოსის მოთხრობიდან ჩანს, ისინი სულაც არ აპირებდნენ რომაელებთან გენერალური ბრძოლის გამართვას. ისინი მათ რიგებში მხოლოდ პანიკის შექმნას იზრახავდნენ პარტიზანული თავდასხმების მეშვეობით.

პომპეუსი თუ მართლაც ამ რეგიონში იყო დაბანაკებული, ყველა საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ეს დღევანდელი ასპინძის მიდამოებია. ასპინძა სტრატეგიულ პუნქტადაც აბსოლუტურად მისაღები უნდა ყოფილიყო პომ-

პეუსისათვის, ანუ ვგულისხმობთ მის სამხედრო ბანაკს ალბანეთს, იბერია-სა და კოლხეთს შორის. ამდენად, სამცხე სწორედ ის რეგიონია, საიდანაც უმოკლესი გზები მიემართება ყველა მისი მოწინააღმდეგე ქვეყნისაკენ. ყველა ეს მხარე მან ცხვირწინ „დაიყენა“ და დასავლეთისაკენ (პონტოსაკენ) უკანდახვევის შესაძლებლობაც გაითვალისწინა ყოველი შემთხვევისათვის (ტაბ. III). ამ თვალსაზრისით, ასპინძის „ქვეყანას“ ალტერნატივა არა აქვს და ერთ-ერთი გზით, სწორედ ასპინძასთან რომ ჩამოდის, ისარგებლა კიდევაც პომპეუსმა სრული უქვევლობით კოლხეთიდან უკან დაბრუნებისას [მანანდიანი 1939:78; ლომოური 1966:110]. ეს მიმართულება (სამცხიდან – კოლხეთი და უკან) მითრიდატე ევპატორისათვისაც ივარაუდება, როცა იგი კოლხეთისაკენ გაემართა [გამყრელიძე 1989:64].

გზა კი, რომლითაც ქართლში შემოდის პომპეუსი, სრულიად სხვა გზაა, იგი არც მტკვრის დინებას გაჰყოლია და არც აღმა აჰყოლია მას.

„ასე მოქმედებდა მაშინ იგი, ხოლო მომდევნო წელს, ლუციუსს, კოტასა და ლუციუს ტორკვატუსის კონსულობაში მას ომი მოუხდა იბერებთანაც. მათთან ყოველგვარი მოლოდინის გარეშე უფრო ადრე მოუხდა შებმა [2] მათ მეფეს არტოკეს... ეშინოდა, რომ [პომპეუსი] მათ წინააღმდეგ წავიდოდა; ამიტომ მან გაუგზავნა ელჩები მეგობრობის წინადადებით, თვითონ – კი] ემზადებოდა, რათა [მშვიდობაში] დარწმუნებულს მოულოდნელად თავს დასხმოდა, [3] მაგრამ პომპეუსმა გაიგო ამის შესახებ და პირველი შეიჭრა მის ქვეყანაში, მანამ ის შეძლებდა მომზადებას და მეტად ძნელგასავლელი ვიწროების დაკავებას“ [დიონ კასიუსი: XXXVII,1(1)].

ჯერ ერთი, არტოკემ იცის, სად დგას პომპეუსი, რადგან ელჩებს უგზავნის მას. თუ დიონ კასიოსი მართალია და მართლაც მზაკვრობს არტოკე და თვითონ აპირებს თავდასხმას, რადგან შიშობს, რომ რომაელები არ შეიჭრნენ მის ქვეყანაში (ასეთივე შიშია აღწერილი დიონ კასიოსის მიერ ალბანთა მეფისა, და იგი დასხმია კიდევაც თავს პომპეუსს, თუმცა უშედეგოდ), მაშინ სად უნდა დასხმოდა იგი მათ თავს, სხვა ქვეყანაში ხომ ვერა? ე. ი. სადღაც მისი ქვეყნის საზღვართან ან სადავო ტერიტორიაზე უნდა შებმოდა იგი პომპეუსს. მაგრამ პომპეუსმა დაასწრო, თვით შეიჭრა მის ქვეყანაში, სანამ არტოკე რამეს მოიმოქმედებდა და დაიკავა ძნელგასავლელი ვიწრობი, ანუ ხეობები.

თუ პომპეუსი მტკვარს აღმა აუყვებოდა, იგი გაშლილი ფრონტით მიადგებოდა არმაზციხეს, მაგრამ აქედან დაიპყრობდა თუ არა მას, ეს სრულიად სხვა საკითხია. „...[პომპეუსმა] მოასწრო მისგლა ქალაქამდე, [დიონ კასიუსი: XXXVII (3)] რომელსაც აკროპოლისი ეწოდებოდა, სანამ არტოკე გაიგებდა მის მოახლოებას“. მივაჭციოთ ყურადღება გამოთქმას: „ქალაქი... რომელსაც აკროპოლისი ეწოდებოდა“. დიონ კასიოსს აქ „აკროპოლისი“ ქალაქის საკუთარ სახელად აქვს მოცემული. შესაძლოა, ასე ეს მოლაშქრეთა მიერაა აღქმული, რომელთაც, ცხადია მისი წარმოშობისმიერი სახელი „არმაზციხე“ არ ეცოდინებოდათ. აკროპოლისი აქ „მაღლა ქალაქის“ ან

მთაზე გაშენებული ქალაქის ელემენტარული აღქმაა, ანუ „Ακρο“ და „πιλις“. იგი აქ კონტექსტის გარეშეა. იგი არაა სხვა საქალაქო სივრცის დომინანტი – საფორტიფიკაციო, იდეოლოგიური და ა. შ., ანუ „აკროპოლისი“ ისაა, რასაც „მოქცევა“ გვაუწყებს: მთა ქართლის „ცხვირზე“ გაშენებული ქალაქი: „ამან (ფარნავაზმა – გ. ყ.) აღმართა კერპი დიდი ცხურ[რ]სა ზედა, და დასდვა სახელი მისი არმაზი. და მოქმნა ზღუდე წყლით კერძო და ჰრქგან არმაზ“ [მოქცევა 1963:82]. ის აზრი კი, რომ არმაზციხე როგორც აკროპოლისი ეკუთვნოდა ქალაქ მცხეთას ძვ. წ. 65-64 წწ-სათვის, არაფრით არ ჩანს დიონ კასიოსის თხრობის ამ ნაწილის მიხედვით. [შდრ. აფაქიძე 1959:76-80; აფაქიძე 1963: 161; ლომოური 1968:59-60; ჯავახიშვილი 1951:304, და სხვ.]

„[ქალაქი] (ე. ი. აკროპოლისი – გ. ყ.) მდებარეობდა სწორედ ხეობის პირას – ერთი მხრიდან ... გაჭიმული იყო კავკასიონი, აქ [ქალაქი] სიმაგრით დაცული იყო შემოჭრისაგან“. [დიონ კასიუსი: XXXVII (4)] თვითონვე ამბობს დიონ კასიოსი, რომ მტკვრის დინების საწინააღმდეგო მიმართულებით ეს ქალაქი არ აღებულა... აბსოლუტურად ზუსტ აღწერას იძლევა იგი არმაზციხისას: ანუ აკროპოლისი (არმაზციხე) მდებარეობს ხეობის პირას. ეს ხეობა კი მხოლოდ კარსნისხევია, სხვა ხეობა (ხევი) აქ არაა. ამას გარდა, ერთი მხრიდან ხომ კავკასიონი ჩანდა, და ესეც სავსებით სწორია – არმაზციხის წვერიდან და მისი ზედა ტერასიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით სწორედ კავკასიონის ქედი ჩანს და, რაც მთავარია, ამ მხრიდან (ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან) ქალაქი სიმაგრით იყო დაცული. ამის შესახებ კი „მოქცევა“-მ გვაუწყა. ფარნავაზი ხომ უპირველესად ამ ზოლზე სიმაგრის აღმართვით იწყებს არმაზციხის აღმშენებლობას: „მოქმნა ზღუდე წყლით კერძო“ [მოქცევა 1963:82], ანუ მდ. მტკვრის პარალელურად, რომელიც ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხრიდან აკონკრეტებს არმაზციხეს, აღმართა თავდაცვითი კედელი (იხ. რეკონსტრუქცია – ტაბ. IV).

მაშასადამე, თუ მტკვარს აღმა აუყვებოდა პომპეუსი, მაშინ ის თავისუფლად კი მიადგებოდა არმაზციხეს და თანაც ყოველგვარი ხეობის გადალახვის გარეშე, მაგრამ გზას აქ წყვეტს მდინარე და ფარნავაზის მიერ აგებული კედელი. ამ მხრიდან პომპეუსი შეუმჩნევლადაც ვერ მიადგებოდა არმაზციხეს, რადგან მისი ზედა ტერასებიდან აღმოსავლეთის მიმართულება კარგად კონტროლდება დიდ მანძილზე და, თუ მიადგა კიდეც, მაშინ აღმა უნდა აჭყოლოდა კარსნისხევს, თანაც, ორმაგი სასიმაგრო ზოლის პარალელურად. პირველი (გარე) ზოლი მეფე არსოკმა შექმნა „ქალაქსა ზღუდენი მოაქმნა“; მომდევნო მეფემ, არიკმა კი „შიდა ციხე აღაშენა არმაზსა“ და, რაც მთავარია, კარსნისხევის პარალელური ორივე ზღუდე არქეოლოგიურადაც გამოვლენილია [გამყრელიძე 2005: 88-96] (იხ. ტაბ. V – VIII). ამ მიმართულებით კი არმაზციხეს ვერავინ ვერ დაიპყრობდა, რაოდენ დიდი სამხედრო ძალის მფლობელიც უნდა ყოფილიყო არმია.

ერთადერთი გზა არსებობდა არმაზციხის მოულოდნელი დაპყრობისათვის – ესაა გზა სამცხიდან არმაზციხისაკენ პირდაპირი მიმართულებით:

ტაბაწყური-სანთა – მანგლისი-დიდგორის გავლით და პომპეუსიც სწორედ ზემოდან დაადგებოდა არმაზციხეს და კავკასიონსაც მხოლოდ მაშინ იხილავდნენ მისი მეომრები; ე. ი. ეს ერთადერთი გზაა, მრავალი ხეობითა და „ძნელგასავალი ვიწრობით“ დასერილი, და მისი სრულფასოვანი კონტროლი იმდროინდელ ქართლს, შესაძლოა, მართლაც ვერ გაეწია. ისე ჩანს, რომ პომპეუსი სწორედ დაუცველი ზურგიდან მიეპარა არტოკეს. ვფიქრობ, ამიტომაც იდგა იგი სამცხეში.

და შემდეგ: „შეშინებულ არტოკეს სრულიად არ ჰქონდა დრო, მომზადებულიყო ბრძოლისათვის: იგი გავიდა მდინარეზე (მდ. მტკვარი – გ. ე.) და დაწვა ხიდი [5]. ხოლო სიმაგრის დამცველები მისი გაქცევისა და ბრძოლაში დამარცხების გამო დანებდნენ. პომპეუსმა ამდაგვარად ... დაიპყრო მდინარის გამოღმა მდებარე მთელი მხარე“.

პომპეუსმა მთელი გამოღმა მხარე მხოლოდ მას შემდეგ დაიპყრო, რაც არმაზციხე დაიმორჩილა. თუ იგი მტკვრის დინებას მოჰყვებოდა, გამოღმა მხარე მანამდე უნდა დაეპყრო და, თუ დინების საწინააღმდეგოდ მიდიოდა, მაშინაც არმაზციხემდე მდინარის გამოღმა მხარე უნდა დაეპყრო. მან კი მთელი გამოღმა მხარე მხოლოდ მას მერე დაიმორჩილა, რაც არმაზციხე აიღო და მხოლოდ ამის შემდეგ გავიდა მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე. ასე რომ, ასპიდას სამცხეში ვიგულისხმებთ თუ არა, პომპეუსი მაინც არმაზციხეზე ზურგიდან მიპარული ჩანს (ტაბ. X).

2 [1] „როდესაც [პომპეუსი] უკვე კირნოსზე გადასვლას აპირებდა, არტოკემ გაგზავნა მასთან [ელჩები] ზავის თხოვნით და დაჰპირდა ნებაყოფლობით ხიდის [აშენებას] და სურსათის მიწოდებას. [2] მან (არტოკემ – ნ. ლ.) შეასრულა ორივე, რადგან სურდა დამორჩილებოდა, მაგრამ როდესაც დაინახა, რომ პომპეუსი მდინარეზე გადმოვიდა, შეშინებული გაიქცა მდინარე პელორისაკენ, რომელიც აგრეთვე მის სამეფოში მოედინებოდა“.

მრავალმხრივ საინტერესო ცნობაა და ბევრი კითხვის აღმძვრელიც. თითქოსდა დაზავდნენ პომპეუსი და არტოკე, რაღაც პირობებზე დაიდო მათ შორის და შეასრულა კიდევაც იგი ქართლის მეფემ და ამის შემდეგ რომაელები თითქოს ქვეყნის სიღრმეში აღარ უნდა შესულიყვნენ. ისინი კი მაინც იწყებენ მდინარეზე გადასვლას, პირობის თანახმად, არტოკესავე განახლებული ხიდით და ამის შემდეგ გარბის მეფე მეორე მდინარისაკენ, პელორისაკენ (არავგი? იორი?). გარბის, მაგრამ მცხეთა – ქალაქი სადღაა? მტკვრიდან არავგამდე ხომ სწორედ მცხეთა უნდა იყოს განფენილი. და თუ განფენილი იყო, მაშინ არც არტოკე უნდა გაქცეულიყო ერთი მდინარიდან მეორისკენ, რადგან რაღაც იმედი უნდა ჰქონოდა ქალაქის სასიმაგრო სისტემისა. აქ კი, დიონ კასიოსის მიხედვით, ქალაქი სრულებით არა ჩანს, არც იგულისხმება. ის ერთადერთი ქალაქი კი, „აკროპოლისი“, ანუ არმაზციხე უკვე დაკარგულია არტოკესათვის.

რაც შეეხება ცნობას არტოკეს მიერ სხვა მდინარის – პელორის გადაღახვის შესახებ, „რომელიც აგრეთვე მის სამფლობელოში მოედინებოდა“, მრავალ-

ვალ ეჭვს ბადებს: მცხეთის დღევანდელი გეოგრაფიით, მდ. მტკვარზე გადებული ხიდიდან [კვეზერელი-კობაძე 1947:7 და შმდ.] მდ. არაგვამდე სულ 1,5კმ თუ იქნება და ამ გადასარბენის აღსანიშნავად ვერ გაჩნდებოდა დიონ კასიოსთან ასეთი ფრაზა, რადგან იგი უდავო მითითებაა ქვეყანაზე, სამფლობელოზე და ქვეყნის მასშტაბზე [მარგიშვილი 1991:14]. ამ გამოთქმას – „რომელიც აგრეთვე მის სამფლობელოში მოედინებოდა“ – უურადლება მიაქცია მწერალმა ლევან გოთუამაც და ამის გამო ეს „სხვა მდინარე“ იორად მიიჩნია [გოთუა 1971: 33-36], საყოველთაოდ დამკვიდრებული იმ აზრის საწინააღმდეგოდ, რომ პელოროში მდ. არაგვი იგულისხმება [მელიქიშვილი 1959: 329].

თუ დავუშვებთ, რომ პელორი დიონ კასიოსთან მართლაც იორია, როგორც ეს პატივცემულ მწერალს მიაჩნდა; სულ ერთია, იქამდე მისაღწევად არაგვი მაინც უნდა გადალახულიყო, თუ, რა თქმა უნდა, იგი მაშინაც თავის დღევანდელ კალაპოტში მოედინებოდა. ისე კი, ელემენტარული ფონეტიკური მსგავსების მიხედვით სავსებით შესაძლებელია, რომ იორი დიონ კასიოსთან პელორად გარდაქმნილიყო (Πέλορος). არადა, როგორც ივარაუდება, დიონ კასიოსისათვის იორი კამბისენა (Καμβήση) [ლომოური 1966:110], ეს ის შემთხვევაა, როცა ტოპონიმმა წარმოშვა ჰიდრონიმი. მაგრამ, ზოგადად, როცა მდინარის ქვედა და ზედა წელი სხვადასხვა სახელით აღინიშნება, არც თუ იშვიათი იყო ძველ ქართულ სინამდვილეში – მაგ., სტრაბონისათვის რიონის ზედა წელი გლაგკოსია (Γλαγκος), ხოლო ქვედა – ფაზისი (Φασις) [მელიქიშვილი 1959:306]. როგორც ჩანს, „კამბისენე“ იორის მხოლოდ ქვედა წელს აღნიშნავდა (შდრ. მდინარის ზედა წელი – „ქცია“ და ქვედა „ხრამი“).

მთავარი აქ ის არის, რომ რომელიღაც მეორე მდინარე ჯერ არტოკემ და შემდეგ მას მიდევნებულმა პომპეუსმაც მდ. მტკვრიდან სადღაც შორს გადალახეს და წყაროში მდინარიდან მდინარემდე არავითარ ქალაქზე არაა მინიშნება; მე კი იქითკენ ვიხრები, რომ კასიოსისეული პელორი სწორედაც რომ იორია.

[4] „ამის მერე არტოკე გადავიდა პელორზე, დასწვა ხიდი და გაიქცა“. არაგვზე, მცხეთის საქალაქო ტერიტორიის აღმოსავლეთ მხარეს ვერანაირი ხიდი ვერ გაიმართებოდა. ასეთი შესაძლებლობა ფანტასტიკის ზღვარსაც სცილდება, რადგან არაგვი აქ ფართო განტოტებას ქმნიდა. მისი სიგანე აქ 200-დან 300 მ-მდე მერყეობდა და ამდენად შეთხლებული ნაკადების გამო ეს არე ფონს წარმოადგენდა, მის საპირისპიროდ კი არაგვის კარი, მცხეთის მესამე, აღმოსავლეთის კარიბჭე იყო გამართული [ყიფიანი 1999:24-25]. გავიხსენოთ „მოქცევაჲ“-ს ცნობა სოჯი დედოფლის მეფე მირიანთან და წმიდანინოსთან სტუმრობისა. ამ ადგილას მას მდინარის გადმოლახვა გაუჭირდა წყალდიდობის გამო – „მდიდრობდა მდინარე იგი“ [მოქცევაჲ 1963:99], ხიდი კი არაა. თუ იგი არტოკემ დაწვა კიდევაც, ამდენი ხნის მანძილზე ხომ უნდა აღედგინათ როგორღაც, ან კი როგორ გადაწვავდა ამსიგრძე ხიდს?

აქ უთუოდ უნდა მოვიხმოთ მცხეთის გარემოს საფორტიფიკაციო ტოპოგრაფია. მცხეთის ჩრდილოეთით შუა საუკუნეების ციხეა აღმართული (ბე-

ბრისციხე-ბელტისციხე). იგი ანტიკური ხანის სასიმაგრო ზოლის ფრაგმენტზე დგას, აღმოსავლეთით მისი გაგრძელება წიწამურის (Σεισάμωρα) ქედს გაყოლილი საფორტიფიკაციო კედელია, რომელშიც მრგვალი თავდაცვითი კოშკიც იყო ჩართული [გამყრელიძე 2005:96-98]. ეს ზღუდე, ამასთანავე, მთლიანად აჩარჩობდა წიწამურის სერს. დასავლეთით კი ბებრისციხიდან ზღუდე მოჭყვებოდა იმ ხევის ჩრდილოეთ კიდე (ქედს), რომელიც ამ მხრიდან სამთავროს ველს საზღვრავს.

ამ სისტემიდან კვლავ ჩრდილოეთით 2 კმ-ის დაშორებით გამართულია ელინისტური ხანის კიდევ ერთი სასიმაგრო ზოლი, თითქმის მის პარალელურად მიმართული – „ლართისკარი“. ესაა არქეოლოგიურად კარგად გამოვლენილი კოშკებისა და კურტიწების ჯაჭვი, რომელიც არაგვის მარჯვენა სანაპიროდან დასავლეთისაკენ მიემართება. ეს სასიმაგრო ზოლი, არქეოლოგიური მონაცემებით, ელინისტური ხანით თარიღდება [ნიკოლაიშვილი 2005:93 და შმდ.¹]. მის საპირისპიროდ კი, არაგვის მარცხენა ნაპირიდან სასიმაგრო კედელი ზედახნის ქედს მიუყვება (ტაბ. X). რა ფართობს მოიცავდა ეს კედლები დასავლეთის მიმართულებით, დოკუმენტურად ჯერჯერობით არ დადასტურებულა, მაგრამ ვარაუდის დაშვება შეიძლება და არცთუ ჰიპოთეზურისა, რადგან ამ ზოლის ოროგრაფიულ სისტემას ვერსად გავეჭვებით.²

რას უნდა აღნიშნავდეს „ლართისკარი“ („ლართა და მისი კარი“)? ცხადია, რომ კარი კარიბჭეა და იგი ამ ზოლში, კურტიწებისა და კოშკების ჯაჭვში აუცილებლად უნდა ყოფილიყო გამართული. აკი კარიბჭით რაღაც „ქვეყანაში“ შედიოდნენ, ანუ საქმე გვაქვს ქვეყნის კართან, ამ შემთხვევაში გამოდის, რომ ქვეყანას „ლართი“ ჰქვია.

„ლართი“ სულხან-საბას მიხედვით საწვიმარ ნაბადს ნიშნავს [სულხან-საბა ორბელიანი: 1966:247], ხოლო თეიმურაზ ბატონიშვილთან – „მწვანე ღართსავით გრძნეულთა წამოსასხამი შელოცვილი“ [თეიმურაზ ბაგრატიონი 1979:86], ე. ი. აქაც მოსასხამად განიშარტება, სულხან-საბას განსაზღვრებასთან მიახლოებულ ცნებად, მაგრამ როგორ უნდა დასდებოდა „ლართს“ „წამოსასხამის“ მნიშვნელობა სახელწოდებად კარიბჭეს, საფორტიფიკაციო სისტემის ძირითად ერთეულს. „ლართი,“ მე მგონი, იმ ქვეყნის სახელწოდებას აღნიშნავს, რომელსაც ეს სისტემა იცავდა და „ქართის“ ოდნავ სახეცვლილი ფორმაა. ანუ ეს „ქართის კარია“. ამ კომპოზიტივში კი თავკიდური „ქანი“ და „კანი“ ბუნებრივად ქმნიან სამეტყველო დისონანსს და „ქან“-ისაგან ძალიან მალე მიიღება „ღან“.

1 2005 წელს მცხეთის არქეოლოგიის ინსტიტუტის თხოვნით, მელბურნის უნივერსიტეტის სპეციალურმა ლაბორატორიამ ანალიზი ჩაუტარა სასიმაგრო ზოლის რამდენიმე წერტილიდან აღებული ხის კონსტრუქციული დეტალების ფრაგმენტებს და რადიოკარბონატული დეტერმინაციის შედეგად შემდეგი ქრონოლოგიური სურათი მოგვაწოდა: OZH 130 = 2170 ± 40 BP, 68,2% probability, 360 BC (36,6%) 280 BC, 95,4% probability, 370 BC (95,4%) 100 BC.

2 ბერძნული ფორტიფიკაციის ერთ-ერთი ძირითადი ნორმა ის არის, რომ სასიმაგრო კედელი დამორჩილებული უნდა ყოფილიყო გეოგრაფიულ სიტუაციას, იგი უნდა გაჭყოლოდა ქედს [ადამი 1982:123 და შმდ.; ლოურენსი 1978:232 და შმდ.; ვინტერი 1971:101 და შმდ.]

ფრიად საგულისხმოა, რომ დასავლურ-ქართული სამყაროსათვის აღმოსავლურ-ქართული სამყარო „ქართია“ [ბერძენიშვილი 1975: 235; გაბესკირია 2003:215] და ამ „ჭვეუნის“ ამ კარიბჭესაც სავსებით სამართლიანად უნდა დარქმეოდა „ქართისკარი“. ეს ტოპონიმი კიდევ არაერთგზის დასტურდება აღმოსავლეთ საქართველოში, მაგ., სოფ. ღართა ხაშურის რაიონში, იოანე ბატონიშვილი მას გვერდისძირს მიაწერს [იოანე ბაგრატიონი 1986:32-33], ან ღართა დღევანდელი ასპინძის რაიონში ხიზაბავრას სიახლოვეს [კულტურის ძეგლები 1959:25]. „ქართა“, რომლითაც დასავლურ ქართული სამყარო მცხეთასა და შემდეგ თბილისს და, ზოგადად, აღმოსავლურქართულ სამყაროს ასახავდა, სემანტიკურად სწორედ ზღუდეს ნიშნავს [მელიქიშვილი 1965:237-239]. დადასტურებული ღართები ქართლის რაღაც გარე ზოლს საზღვრავს თითქოს, ისე კი „მთა ქართა“ სწორედ ქართლს მიჯნავს არგვეთიდან (ე. ი. დასავლურქართული სამყაროსგან) და თორისგან.

როგორ უნდა წარმოვიდგინოთ სასიმაგრო სისტემა, რომელიც მიემართება არაგვის ნაპირამდე (თუ ერთი და თუ მეორე მხრიდან), და გრძელდება მეორე ნაპირიდან. ასეთ შემთხვევას არ იცნობს ფორტიფიკაციის ისტორია. კედლებს შორის გამავალი მდინარე ხომ გახსნილი არეა სიმაგრეში შესაღწევად. თუ კედელი მდინარის ნაპირამდე მივიდა, იგი უნდა გაგრძელდეს მის გაყოლებითაც და არავითარ შემთხვევაში არ უნდა „გადაახტეს“ მას.

თუ აქ მდ. არაგვი იმ დროს, როცა ეს თავდაცვითი ზღუდეები გაიმართა, არ მოედინებოდა, მაშინ სავსებით გასაგებია მათი მიზანი, მათ შორის შუალედის მნიშვნელობა, კოშკების მდგომარეობა კურტიწებთან მიმართებაში – ისინი წინგაზიდულნი არიან, აკონტროლებენ „დასავლეთს“, ზუსტად კი, ჩრდილო-დასავლეთს, ანუ იცავენ „აღმოსავლეთს“ და სხვა. ესაა „ჭვეუნის“ და არა ქალაქის ძლიერი (ორმაგი) თავდაცვითი სისტემა, ანუ ეს პოლისების დაცვის ტექნოლოგიაა [ლაუტერი 1986:67 და შმდ.]³, მაგრამ ისინი უნდა გამართულიყვნენ მაშინ, როცა არაგვი ჯერ კიდევ არ ანაწევრებდა ამ ველს და, თუ ანაწევრებდა და გადალახა იგი არტოკემ და, შესაბამისად, პომპეუსმაც, უნდა გადაეღებინათ ის, „რომელიც აგრეთვე მის სამფლობელოში მოედინებოდა“, სადღაც დღევანდელი სოფ. მისაქციელის არეში, მაგრამ მანამდე ორივე თავდაცვითი ზოლი, წიწამური და ღართისკარი (ქართისკარი) უნდა გაეკლათ. პომპეუსი კი ყოველგვარი დაბრკოლების გადალახვის გარეშე მისდევს არტოკეს, მას გზაზე არავითარი გადასალახი კედელი არ ხვდება, ამიტომაც საფიქრებელია, რომ არტოკე მარჯვნივ შებრუნდა და იორზე გავიდა, და რომ იქ, სადაც დღეს არაგვი მიედინება, მცხეთის არეალში, გაშლილი ველი იყო, არაგვი კი შედარებით გვიან იცვალა თავისი გეზი.

საბრძოლო მოქმედებების შემდეგი პერიპეტეიებიც – ტყეს შეფარებული არტოკელები, ხეების გაკაფვა პომპეუსის მიერ და ა. შ., რასაც დიონ კასიოსი მოგვითხრობს, ივრის ხეობის ტყიან გარემოს უფრო ესადაგება, ვიდრე მცხეთის შემოგარენის ხრიოკებს.

3 იხ. აგრეთვე ტერმინ „ტერიტორიის დაცვის“ შესახებ [ლორთქიფანიძე 1991:183].

რაც შეეხება უკვე ნახსენებ სოფ. მისაქციელს, იგი მუხრანის ველის უკიდურესი ჩრდილო-აღმოსავლეთი წერტილია. რას უნდა ნიშნავდეს ამ პუნქტის ტოპონიმი? რა შეიძლებაოდა, რომ მიქცეულიყო ამ წერტილიდან? ამ მხრივ მეტად საყურადღებოა იოანე ბატონიშვილის ნაშრომი, სადაც ის ქართლ-კახეთის სოფლების ჩამონათვალსა და აღწერილობას იძლევა. მცხეთას მიწერილ სოფლებს შორის იგი მისაქციელსაც აღნიშნავს დამაფიქრებელი სახელწოდებით – „მისაქციელი არაგვისა“ [იოანე ბაგრატიონი 1986:33-34], ე. ი. მას ან მის წყაროს, რაღაც ცნობა მოეპოვებოდა ამ წერტილიდან მდინარის გუბის ცვლილებასთან დაკავშირებით.

კიდევ ერთი რამ უნდა აღინიშნოს: საქართველოს გეომორფოლოგიურ რუკაზე ტერიტორია არაგვისა და ქსანს შორის (მუხრანის ველი) აღნიშნულია, როგორც ალუვიური დაბლობი. იგი წარმოშობილია მდინარის გუბის ცვლილებისას, წყალუხვი მდინარის „ხეტილის“ შედეგად და თანაც ამ ზოლზე (მისაქციელიდან დიაგონალურად ქსანმდე) გადის სინკლინალური ღერძი. ეს კი სამდინარო დაბლობია, მდინარის ყოფილი ტრასა [ატლასი 1964:45-46; ლექსიკონი 1980:400]. თუ მუხრანის ველის ტოპოგრაფიას დავუკვირდებით, იგი მისაქციელიდან პატარა ქანდისაკენ (მდ. ქსნის სიახლოვეს) ამუამადაც დიაგონალურად დაფერდებული ტერიტორიაა (მისაქციელი ზღვის ზოლიდან 531 მ-ია, პატარა ქანდა კი – 511 მ.).

საქართველოს ნიადაგთა რუკაზე მუხრანის ველი აღინიშნება, როგორც „Луговые карбонатные Восточной Грузии“, ანუ იმ ველად, სადაც მიწისქვეშა დინებებია [ატლასი 1964:133-134] და, ალბათ, მუხრანის ველის ნაყოფიერებას არაგვის ნიადაგქვეშა ტოტი განაპირობებს.

არაგვი მცხეთის საქალაქო ტერიტორია, როგორც ჩანს, ძვ. წ. I ს-ის მიწურულს შექმნა. სტრაბონისათვის ეს მდინარე ცნობილია (Αραγός), მაგრამ არმაზციხიდან წიწამურამდე იგი არავითარ დასახლებას არ აღნიშნავს. მაშინვე, არაგვის გადმოხეთქვისთანავე რომ გაჩენილიყო აქ დასახლება, მას იგი, ალბათ, არც მოიხსენიებდა. ქალაქი კი მისთვის (და, საერთოდ, რომაელებისთვის) ის იყო, რომელსაც საფორტიფიკაციო ნაგებობები საზღვრავდა.

არაგვი არცთუ ცოტა დროს მოანდომებდა თავისი კალაპოტის განმტკიცებას, და ამის დადასტურება, ვფიქრობ, არქეოლოგიურადაც ხერხდება: მცხეთის არქეოლოგიის ინსტიტუტს საშუალება მიეცა, სვეტიცხოვლის ეზოში 1997-1998 წწ-ში მცირე მასშტაბის გათხრები ეწარმოებინა და აქ სტრატოგრაფია დაეხსენებინა. ფენათა რიგი შემდეგნაირად ისახება: 1. ჰუმუსნარევი ფენა (60სმ); 2. გვიანანტიკური (I-III სს.) კერამიკის შემცველი ფენა (90სმ); 3. სტერილური თიხნარი წყალსადინარის ფრაგმენტებით – კერამიკული მილები (30სმ.) და 4. მდინარეული ქვალორდი, შლამითა და რიყის ქვებით (სვეტიცხოვლის ტაძრის ჩრდილოეთი მხარე). ტაძრის სამხრეთით კი XII-XIII სს-ის ჭაყუთის გახსნისას აღმოჩნდა, რომ მისი კედლები (1,40სმ-ის სიმაღლის ქვიშაქვის ფილები) პირდაპირ ალუვიურ დაშრევებაზე (რიყეზე) იდგა [მანჯგალაძე 1998:14]. ეს დაშრევება სვეტიცხოვლის ეზოს გეოლოგიურ

ჭრილზე 80 სმ-ის სიმაღლისაა [მშვენიერიძე 1952:ტაბ.123], ე. ი. მდ. არაგვს ამ ტერიტორიაზე გადაუვლია თავისი ახალი გეზის ძიებისას. მთავარი კი მაინც ისაა, რომ აქ, ქალაქ მცხეთის ცენტრში, ყველაზე ადრეული არქეოლოგიური მასალის შემცველი ფენა მხოლოდ I ს-ით თარიღდება.

პირველი არმაზციხელი მეფეები კი თავიანთი რეზიდენციიდან მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე ვერანაირ საქალაქო სივრცეს ვერ მოინიშნავდნენ, რადგან არაგვის გეზის ცვლილებამდე მთელი ეს ფართობი არავითარ ინტერესს არ აღძრავდა და სავსებით სწორი ჩანს „მოქცევაჲ“: „და მეფობდა ბრატმან რომელსა ზე მცხეთას ქალაქი დაეწყო“, ე. ი. I საუკუნეში, ან შესაძლოა, ძვ. წ. I ს-ის ბოლოს წარმოშობილი დასახლება ქალაქად იქცა II ს-ში. არაგვმა შექმნა ნახევარკუნძული და მალევე ისეთი ცენტრი, რომელსაც თავისი გეოგრაფიული გარემოთი ხელეწიფებოდა ხანგრძლივი დროის მანძილზე შეესრულებინა გზაჯვარედინის როლი კულტურულ მემკვიდრეობათა დიალოგისა და პოლიტიკურ აზრთა გადანაწილებისათვის, ანუ შეესრულებინა დედაქალაქის ფუნქცია.

უნდა დავუბრუნდე საკითხს, რომელიც ზემოთ უპასუხოდ დარჩა. ესაა მცხეთის გარემოს ჩრდილო-დასავლეთიდან მზლუდავი ორმაგი საფორტიფიკაციო კედელი და მისი მცხეთასთან დამოკიდებულება. ამასთანავე, როგორც ჩანს, ეს კედლები არც არტოკესა და არც პომპეუსს საბრძოლო მოქმედებებისას არ გადაულახავს. როგორც აღინიშნა, ლართისკარის სასიმაგრო ზოლი ელინისტური ხანით (ძვ. წ. III ს.) თარიღდება [ნიკოლაიშვილი 2005:93-102] და, თუ მცხეთა როგორც დასახლება მხოლოდ წელთაღრიცხვათა მიჯნაზე წარმოიშვა, მაშინ რა ქვეყანას იცავდნენ ისინი, რა დანიშნულება ჰქონდათ მათ?

კვლავ უნდა მოვიხმოთ „მოქცევაჲს“ თავდაპირველი ცნობა, როცა „ალექსანდრემ“ იხილა ბუნ-თურქნი „... მიხუევით, ოთხ ქალაქად და დაბნები მათი: სარკინე ქალაქი, კასპი, ურზნისი და ოძრაჲე, და ციხენი მათნი: ციხე დიდი სარკინისაჲ, უფლისციხეჲ კასპისა, ურზნისისა და ოძრაჲისაჲ“ [მოქცევაჲ 1963:81].

ჩამოთვლილი ქალაქებისა და მათი კუთვნილი ტერიტორიების ერთობლიობაში ძალიან ძნელია არ დავინახოთ ბერძნული პოლისების, ქალაქ-სახელმწიფოთა მსგავსი პოლიტიკური გაერთიანებები [ლორთქიფანიძე 1968:51-52] – „ქალაქები და დაბნები მათი“, დაბნებში მხარეს დავინახავთ თუ ქალაქთა კუთვნილ სოფლებსა და სასოფლო-სამეურნეო დასახლებათა ერთობლიობას, სულერთია, ის მაინც ამ ქალაქის „ქვეყანაა“ – χωρα – სივრცე, მხარე, ქვეყანა, მამული, მიწა, სოფელი და ა. შ. ამით არ მთავრდება ამ ქალაქ-ქვეყანათა სისტემა, მათში შედიან უფლისციხეები, ანუ ღვთაებათა (ან გაღმერთებული უფლის) ციხეები, საკულტო-ცერემონიალური არეები [ყიფიანი 2001:187 და შმდ.], სარკინე ქალაქი კი რატომღაც „ციხე დიდს“ ფლობს.

ზემომოყვანილ „მოქცევაჲს“ ინფორმაციას თუ არ გავიაზრებთ ძველი ქართული გრამატიკული ნორმებით, გამოვა, რომ ერთი უფლისციხე კას-

პის კუთვნილიცაა, ურბნისისა და ოძრახესისა. ჩამონათვალის დასაწყისის „სარკინე ქალაქი“ შეიცავს განსაზღვრებას „ქალაქი“, რაც მიემართება დანარჩენ ბუნქტებსაც, ე. ი. უნდა გავიგოთ ისე, როგორც „კასპი – ქალაქი“, „ურბნისი – ქალაქი“ და „ოძრახე ქალაქი“. შესაბამისად, კონსტრუქციაში „უფლისციხე კასპისა“-ში განსაზღვრება „უფლისციხე“ მიემართება დანარჩენი ქალაქების კუთვნილ საკრალურ ცენტრებს და, უნდა ვიგულისხმოთ, როგორც „უფლისციხე ურბნისისა“, „უფლისციხე ოძრახისა“ [მელიქსეთ-ბეკოვი 1937-ა:527]. სარკინეს მიმართ კონსტრუქცია „ციხე დიდი სარკინისა“ კი, გვაფიქრებინებს, რომ „დიდიში“ აღმატებული უნდა გავაცნობიეროთ (და არა ფართობის სტატისტიკური მონაცემები) და, შესაბამისად, თვით „სარკინე – ქალაქის“ აღმატებულობაც დანარჩენ ქალაქ-ქვეყნებთან შედარებით. ასევე, მოგვიანებით „დიდი მცხეთა“ აღმატებული, რადგან იქ „ღმერთი ღმერთობენ და მეფენი მეფობენ“ [მოქცევაჲ 1963:116], თორემ მცხეთის საქალაქო ტერიტორია (არქეოლოგიურად მონიშნული) 30 ჰა-ს უდრის, რაც „დიდად“ ვერც ელინისტური და ვერც რომაული ურბანული მონაცემებით ვერ ჩაითვლება [კოხინა 1961:19 და შმდ.].

„მოქცევაჲს“ მიხედვით ისე ჩანს, თითქოსდა ოთხივე ქალაქი და მათი ქვეყნები ბუნ-თურქთ ეპყრათ: „(ალექსანდრემ – გ. ყ.) იხილნა ნათესავნი სასტიკნი ბუნ-თურქნი, – მსხდომარენი მდინარესა ზედა მტკუარსა, მიხუევით ოთხ ქალაქად... ყოველსა კორციელსა ჭამდეს და სამარე მათი არა იყო. მკუდარსა შეშჳამდეს“ [მოქცევაჲ 1963:81]. ამ ინფორმაციის ცალკეული ნაწილები ერთმანეთს არაფრით არ მიესადაგება. თუ ჩავთვლით, რომ ოთხივე ქალაქი ბუნ-თურქებს უპყრიათ და „ყოველსა კორციელსა ჭამდეს“, და „მკუდარსა შეშჳამდეს“, მაშინ როგორ ესადაგება ეს ცნობა „მოქცევაჲ“-ში ჩამოთვლილი ქვეყნების ელინიზებულ კულტურას? ორი ბუნქტის შესახებ მაინც სარკინესა და „უფლისციხე კასპისა“-ს კულტურულ მემკვიდრეობაზე არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, ნამდვილად შეიძლება, რომ წარმოდგენა შეიქმნას [აფაქიძე 1990:307-308; ყიფიანი 2000:5 და შმდ.] და ყველა ეს მონაცემი ელინისტურ ცივილიზაციაზე უდავო მითითებაა, რადიკალურად საპირისპირო „მოქცევაჲს“ ბუნ-თურქთა შესახებ ინფორმაციისა, ე. ი. თუ ბუნ-თურქნი ამ ქალაქთა მკვიდრი მოსახლეობაა [ბროსე 1949:30-33; მელიქიშვილი 1959:125; ჯანაშია 1986:96], მაშინ როგორ უნდა აიხსნას მათი ცხოვრების წესის დაპირისპირება ელინიზებულ კულტურასთან. ვფიქრობ, რომ ქართლში მათი მკვიდრობა არცა ჩანს „მოქცევაჲს“ ტექსტის მიხედვით. „იხილნა ნათესავნი სასტიკნი ბუნ-თურქნი, – მსხდომარენი მდინარესა ზედა მტკუარსა, მიხუევით ოთხ ქალაქად“. არ ჩანს ამ მონაცემიდან, რომ ისინი ამ ქალაქებს ფლობენ, მაგრამ დაბანაკებულნი რომ არიან მდ. მტკვრის გაყოლებით ოთხი „ქვეყნის“ სიგრძეზე, ეს სავსებით ცხადია. განმსაზღვრელი ბუნ-თურქთა განფენილობისათვის მდ. მტკვარია, მდინარის გაყოლებაზეა აქ საუბარი და არა „ქვეყნის“ ან „ქვეყნების“ სიღრმეებზე, და ეს „საზღვრები“ სრულებით არ შეესაბამება „მკვიდრ“ მოსახლეობას, ანუ მათ მიერ ათვისე-

ბული ტერიტორიების ცნებას. არც ტექსტისმიერი „მსხდომარე“ უნდა ნიშნავდეს „დამკვიდრებულს“ ან „მკვიდრს“.

ხომ არა არის „ბუნ-თურქნი“ მოდგმით („ნათესავნი“) მომთაბარე ტომი, რომელიც დაბანაკდა მტკვრის გაყოლებაზე. „მსხდომარენი“ ხომ რამდენადმე შეესატყვისება დროებით დაბანაკებულს. გარდა ამისა, სულხან-საბას მიხედვით, „ბუნაკი“ იგივეა რაც ბუნაგი ან თუნდაც „ბუნაკი“, რაც ნიშნავს ბანაკს [სულხან-საბა ორბელიანი 1966:124] და მე მგონია, რომ „მოქცევაჲს“ ტექსტის ეს მონაკვეთი ასეც უნდა გავიგოთ: მტკვრის აყოლებაზე მსხდომნი და დაბანაკებული თურქნი – ბუნაკ-თურქნი, ანუ ბუნ-თურქნი⁴.

ლუონტი მროველი კი ალექსანდრე მაკედონელის ქართლში ლაშქრობის პერიპეტეების აღწერისას მის მიერ ვითომდა მოხილული ქალაქების სრულიად სხვაგვარ ჩამონათვალს გვაწვდის და მცხეთის მიმართაც ჩანს, რომ მისი ტექსტი გვიანდელი ტრადიციის გამოძახილია: ჩანს, რომ უკვე დაქვემდებარებულობის ხარისხები სხვაგვარადაა გადანაწილებული: „და პოვნა (ალექსანდრემ – გ. ყ.) ციხე-ქალაქნი ესე ძლიერნი შუა-ქართლ: წუნდა ხერთვის მტკურისა, ოძრჳე მოკიდებული კლდესა ლადოსა, თუხარისი მდინარესა ზედა სპერისასა, რომელსა ჰჳგან ჳოროხი, ურზნისი, კასპი და უფლისციხე, ქალაქი დიდი მცხეთა და უბანნი მისნი, სარკინე, ციხე დიდი და ზანავი, უბანი ურიათა...“ [ლუონტი მროველი 1955:17-18].

ოძრჳეს, ურზნისის, კასპისა და უფლისციხის მიმართ ფაქტიურად „მოქცევაჲს“ ნომენკლატურის „სტატუსია“ აქ შენარჩუნებული, სარკინე კი თავისი „ციხე დიდი“ „დიდი მცხეთის“ უბნადაა ქცეული, და ეს მოხდებოდა მხოლოდ მას მერე, როცა ახალი გეოგრაფიული უპირატესობა წარმოიშვებოდა ქალაქის განაშენიანებისათვის. ისე კი, მთელს ამ „ქვეყანაში“ სარკინეს როგორც საქალაქო ტერიტორიას ალტერნატივა არ ჰქონდა. მტკვარი ამ არეალში მეანდრისებურ კლაკნილს ჰქმნის და მისი უბნები სწორედ ამ „კლაკნილებით“ ისაზღვრებოდა.

ის ელინისტური „ქვეყნის“ მსაზღვრავი კედლები, წიწამურ-ბელტისციხისა და ზედაზენ-ღართისკარისა, როგორც ჩანს, თავის დროზე სწორედ სარკინესა და მის „დაბნებს“ იცავდა; შემდეგ კი – არაგვის მიერ მოხაზულ და დაკონკრეტებულ მცხეთის ქვეყანასა და მის სისტემაში გვიან შემოსულ და დამცრობილ სარკინესაც.

არტოკე არ გადასულა მეზობელი, კასპელი უფლის მიწა-წყალში, არ გადაულახავს თავისივე ქვეყნის მზღუდავი კედლები, რომელიც მან სარკინელი უფლისაგან მიიღო. სხვა გზა აირჩია, საკუთარ სამფლობელოში ეომა რომაელებს. მხოლოდ ძვ. წ. I ს-ის მეორე ნახევარში მეფე არსუკი იპყრობს მეზობლის „ქვეყანას“, „და მეფობდა არსუკ, რომელმან კასპი შეიპყრა და უფლისციხე განაგო“ და ჩანს ისიც, რომ „... აჳამდე ამ მცხეთელ მეფეებს კასპი ხელთ არა ჰქონიათ“ [ბერძენიშვილი 1975: 335-336] (იხ. არაგვისა და ქსნის ორმდინარეთის სიტუაციური სქემა, ტაბ. XI).

4 ბუნ-თურქთა შესახებ საკითხის ისტორიოგრაფია იხ. [ალასანია 2000:19-29].

დამოწმებანი

წყაროები

- მოქცევაა 1963:** მოქცევაა ქართლისაჲ, ძველი აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. წიგნი I, ილია აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბილისი, 1963.
- ლეონტი მროველი 1955:** ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა. ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I, თბილისი, 1955.
- გიტრუვიუსი 1963:** Витрувий, Десять книг о архитектуре, Перевод Ф. А. Петровского, М., 1936.
- დიონ კასიუსი:** დიონ კასიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი და კომენტარები დაურთო ნოდარ ლომოურმა. თბილისი, 1966.

ლიტერატურა

- ადამი 1982:** J.-P. Adam. L'Architecture Militaire Grecque, Paris, 1982.
- ალასანია 2000:** გიული ალასანია. ქართული წერილობითი წყაროების ბუნ-
თურქები (საკითხის ისტორიოგრაფია), ქართული წყაროთმცოდნეობა,
IX, თბილისი, 2000.
- ატლასი 1964:** Атлас грузинской советской социалистической республики, Тб.-М.,
1964.
- აფაქიძე 1959:** ანდრია აფაქიძე. მცხეთა – ქართლის სამეფოს ძველი დედაქალა-
ქი, თბ., 1959.
- აფაქიძე 1963:** ანდრია აფაქიძე. ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქარ-
თველოში, თბ., 1963.
- აფაქიძე 1990:** ანდრია აფაქიძე. სარკინე, საქართველოს ისტორიისა და კულ-
ტურის ძეგლთა აღწერილობა 5, თბ., 1990.
- ბერძენიშვილი 1975:** ნიკო ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები,
VIII, თბ., 1975.
- ბოხოჩაძე 1078:** ალექსი ბოხოჩაძე. „ძველი მცხეთის“ ლოკალიზაციის საკითხები,
ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, III, თბილისი, 1978.
- ბროსე 1849:** M. Brosset. Histoire de la Georgie. I part. SPb. 1849.
- გაბისკირია 2003:** შალვა გაბისკირია. ქართველთა თვისახელწოდების, საქარ-
თველოსა და მისი ძველი დედაქალაქების სახელწოდებათა წარმომავ-
ლობისა და არიან ქართლის ლოკალიზაციის საკითხისათვის. „ვალერიან
გაბაშვილი 90“, თბილისი 2003.
- გამყრელიძე 1989:** გელა გამყრელიძე. მითრიდატე ევპატორი და კოლხეთ-იბე-
რიის ისტორიის საკითხები. მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის... სერია,
თბილისი 1989, №2.

- გამყრელიძე 2005:** გელა გამყრელიძე, მარინე ფირცხალავა, გურამ ყიფიანი. *ძველი საქართველოს სამხედრო ისტორიის საკითხები*, თბილისი, 2005.
- გოთუა 1971:** ლევან გოთუა. მდინარე „პელორის“ მდებარეობისათვის, *ძეგლის მეგობარი* №№27-28, თბილისი, 1971.
- ვინტერი 1971:** F. E. Winter. Greek Fortifications, Toronto, 1971.
- თეიმურაზ ბაგრატიონი 1979:** თეიმურაზ ბაგრატიონი. წიგნი ლეჟიკონი, მასალები შეკრება, ანბანზე გააწყო, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო გურამ შარაძემ, თბილისი, 1979.
- ინგოროყვა 1978:** პავლე ინგოროყვა. ძველ-ქართული მატთან „მოქცევაჲ ქართლისა“ და ანტიკური ხანის იბერიის მეფეთა სია. *თხზულებათა კრებული*. ტ. IV, თბილისი 1978.
- იონე ბაგრატიონი 1986:** იონე ბაგრატიონი. ქართლ-კახეთის აღწერა. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თინა ენუქიძემ და გურამ ბედოშვილმა, თბილისი, 1986.
- კაკაბაძე 1928:** სერგის კაკაბაძე. ქალ. არმაზი – ქალ. მცხეთა, *საისტორიო კრებული*. წიგნი III, ტფილისი, 1928.
- კვეზერელი-კობაძე 1947:** Н. И. Квезерели-Копадзе, Древний Мцхетский Мост. Тбилиси, 1947.
- კოზინა 1961:** Т. Н. Козина. Некоторые вопросы градостроительства эллинизма. *Вопросы всеобщей истории архитектуры*, №1, М., 1961.
- კულტურის ძეგლები 1959:** საქართველოს სსრ კულტურის ძეგლები. შემდგენელი თ. ბარნაველი, ვ. ცინცაძის რედაქციითა და გ. ჩუბინაშვილის წინასიტყვაობით. თბილისი, 1959.
- ლაუტერი 1986:** H. Lauter. Die Architektur des Hellenismus. Darmstadt. 1986.
- ლეჟიკონი 1980:** Четырехязычный энциклопедический словарь терминов по физической географии. М. 1980.
- ლომოური 1966:** დიონ კასიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი და კომენტარები დაურთო ნოდარ ლომოური. თბილისი, 1966. გვ.12
- ლომოური 1968:** ნოდარ ლომოური. კლავდიოს პტოლემეაოსის „გეოგრაფიული სახელმძღვანელო“, ცნობები საქართველოს შესახებ, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. ნაკვ. 32, თბილისი, 1968.
- ლორთქიფანიძე 1968:** ოთარ ლორთქიფანიძე. ანტიკური სამუარო და ქართლის სამეფო (იბერია), თბილისი, 1968.
- ლორთქიფანიძე 2002:** ოთარ ლორთქიფანიძე. ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან, თბილისი, 2002.
- ლოურენსი 1978:** A. W. Lawrence. Greek Aims in Fortification Oxford, 1978.
- ლუკონინი 1987:** В. Г. Луконин. Древний и раннесредневековый Иран. М. 1987.
- მანანდიანი 1939:** И. Манандян. Круговой путь Помпея в Закавказье, *Вестник древней истории*. №4. М. 1939.

- მანჯგალაძე 1998:** გიორგი მანჯგალაძე. არქეოლოგიური მეთვალყურეობის შედეგები სვეტიცხოვლის ეზოსა და ანტიოქის ეკლესიაში, *II სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა მოკლე შინაარსები*. ქ. მცხეთა, თბილისი, 1998 წ.
- მარგიშვილი 1991:** სოსო მარგიშვილი. იბერიის ომი პომპეუსთან (დიონ კასიოსის ცნობების მიხედვით), მხედარი, №3, თბილისი, 1991.
- მარტენი 1974:** R. Martin. L'Urbanisme dans la Grèce Antique. Paris. 1974.
- მელიქიშვილი 1959:** Г. А. Меликишвили. К истории Древней Грузии. Тбилиси, 1959.
- მელიქიშვილი 1965:** გიორგი მელიქიშვილი. საქართველოს კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის. თბილისი, 1965.
- მელიქსეთ-ბეგი 1921:** ლეონ მელიქსეთ-ბეგი. მცხეთა – ქალაქის დაარსების გამო, უფრ. „მომავალი“ №2, თბილისი, 1921.
- მელიქსეთ-ბეკოვი 1937-ა:** Л. М. Меликсет-Беков. К скифской проблеме, в связи с вопросом о Саках, Каспах и Берах, *მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი VII*, თბილისი, 1937.
- მელიქსეთ-ბეკოვი 1937-ბ:** Л. М. Меликсет-Беков. Армазии., *მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი II*, თბილისი, 1937.
- მოქცევაჲ 1963:** ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I, თბილისი, 1963.
- მურავიოვი 1988:** Муравьев, Заметки по исторической географии Закавказья. Плиний о населении Кавказа. *Вестник древней истории. №1, М., 1988.*
- მურავიოვი 1849:** M. Brosset. Histoire de la Géorgie. I part. SPB. 1849.
- მშენიერაძე 1952:** Д. М. Мшвениерадзе. Строительное дело в Древней Грузии. Тбилиси, 1952.
- ნიკოლაიშვილი 2005:** ვახტანგ ნიკოლაიშვილი. დიდი მცხეთის ისტორიული ტოპოგრაფია. იბერია-კოლხეთი, ძიებანი დამატება *საქართველოს ანტიკური პერიოდის არქეოლოგიურ გამოკვლევათა კრებული*. „ოთარ ლორთქიფანიძე – 75“. თბილისი 2005.
- სარჯველაძე 1995:** ზურაბ სარჯველაძე. ძველი ქართული ენის ლექსიკონი. თბილისი, 1995.
- სულხან-საბა ორბელიანი 1966:** სულხან-საბა ორბელიანი. თხზულებანი, ტომი IV 2, თბილისი, 1966.
- ყაუხჩიშვილი 1957:** თინათინ ყაუხჩიშვილი. სტრაბონის გეოგრაფია (ცნობები საქართველოს შესახებ), თბილისი, 1957.
- ყიფიანი 1999:** გურამ ყიფიანი. მცხეთის „ანტიოქია“, ძირითადი სამშენებლო პერიოდები. *III სამეცნიერო სესია, „ანგარიშები“*, ქ. მცხეთა 1999 წ. 23 აპრილი, თბილისი, 1999.
- ყიფიანი 2001:** გურამ ყიფიანი. ვინ იმარხებოდა უფლისციხეში? *სამეცნიერო შრომების კრებული, ხელოვნებათმცოდნეობა 2*. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. თბილისი, 2001.

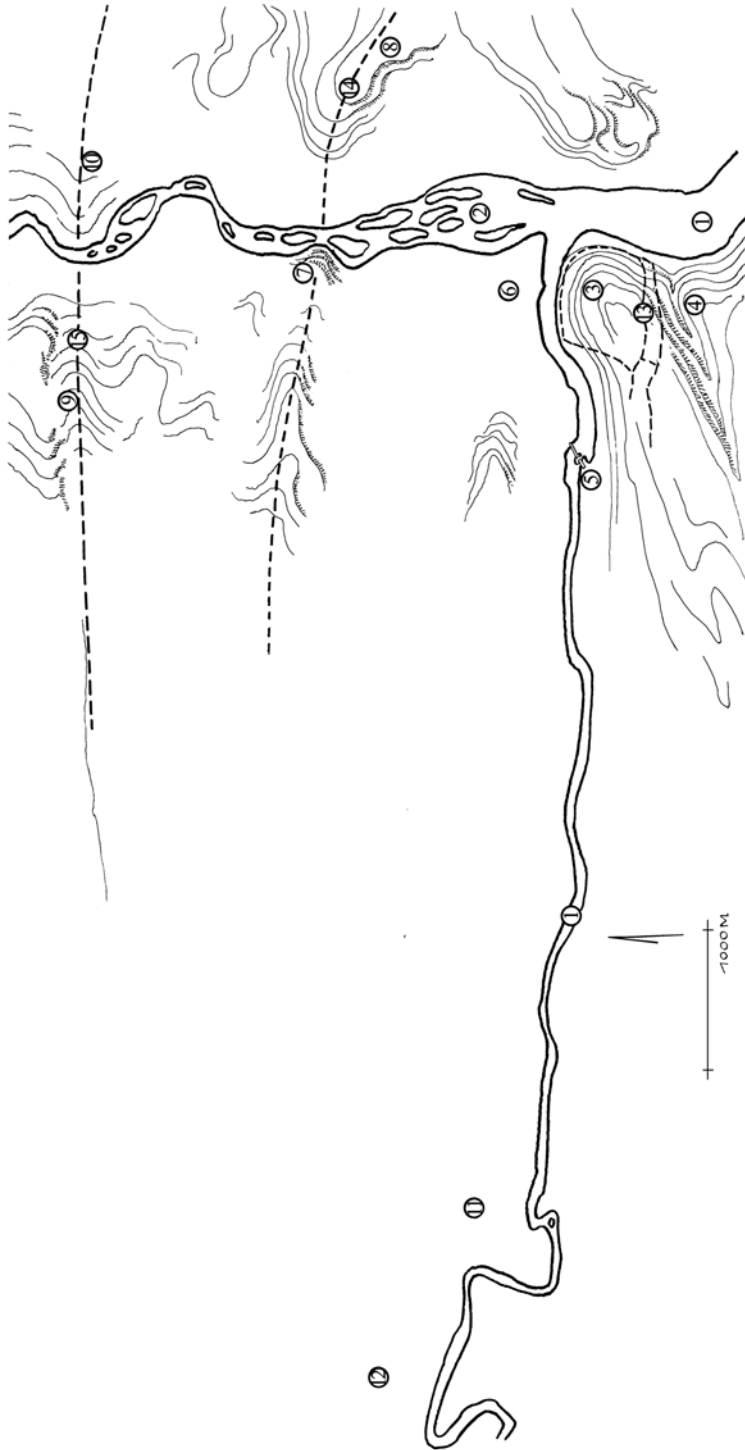
ყიფიანი 2002: გურამ ყიფიანი. უფლისციხე, თბილისი, 2002.

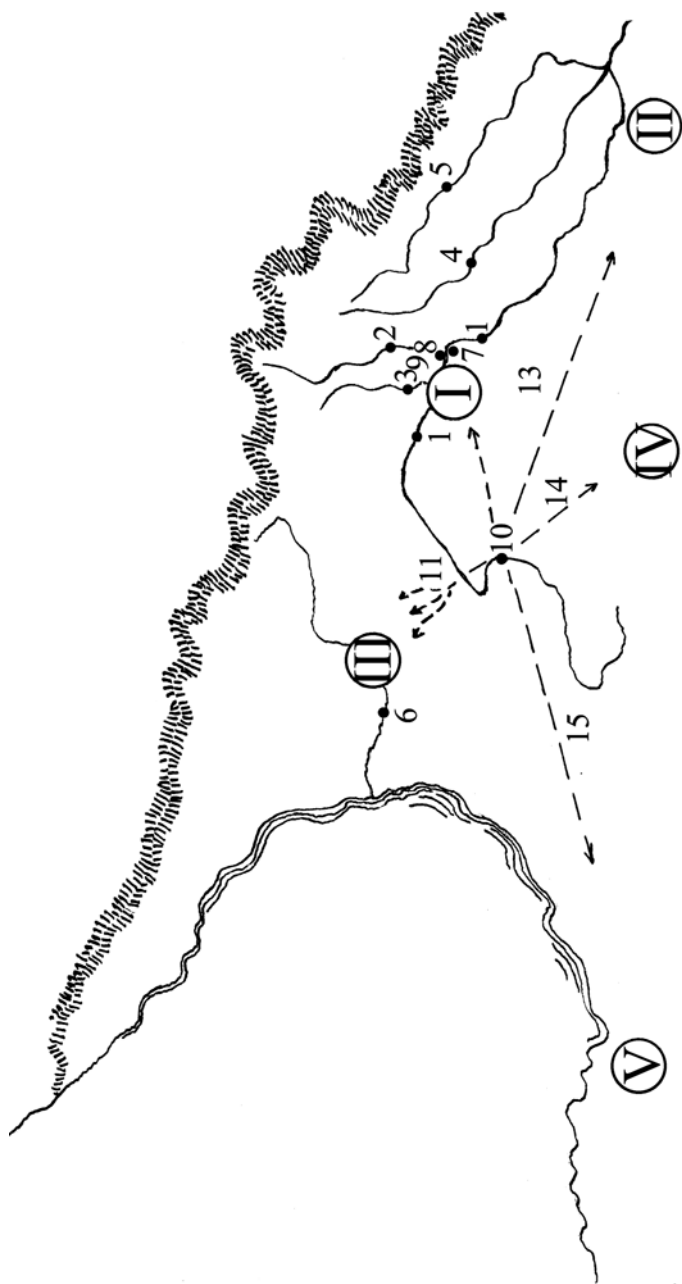
ჩხეიძე 1984: თეო ჩხეიძე. ნარკვევები ირანული ონომასტიკიდან, თბილისი, 1984.

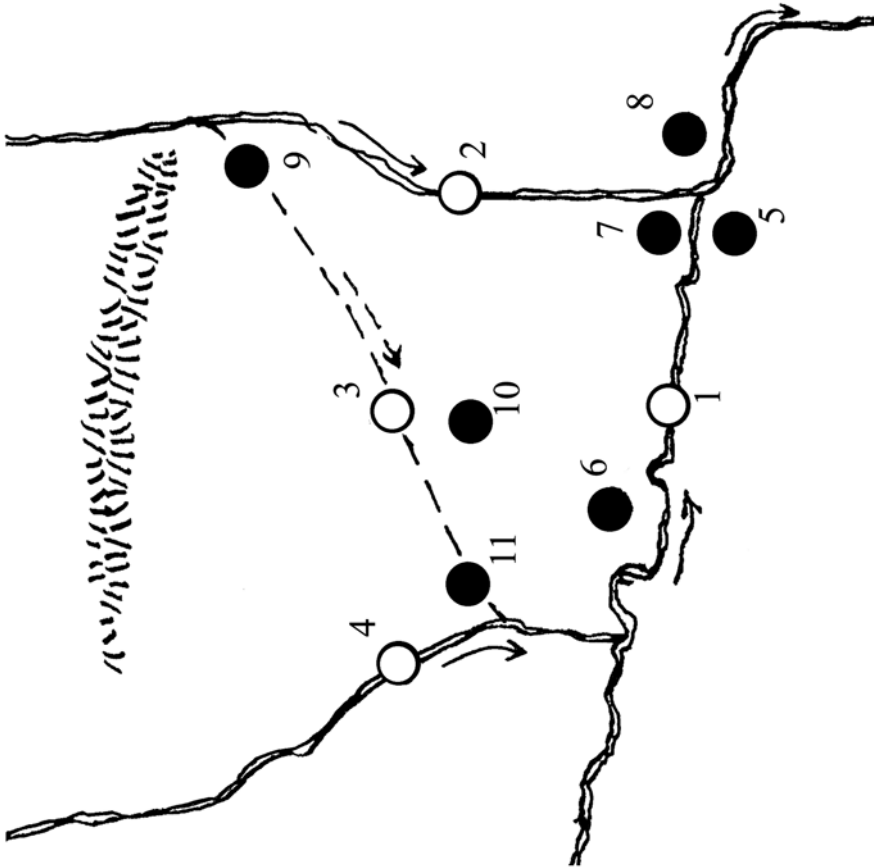
ჯავახიშვილი 1951: ივანე ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, წიგნი I, თბილისი, 1951.

ჯანაშია 1986: ლაშა ჯანაშია. ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ნარკვევები, თბილისი, 1986.

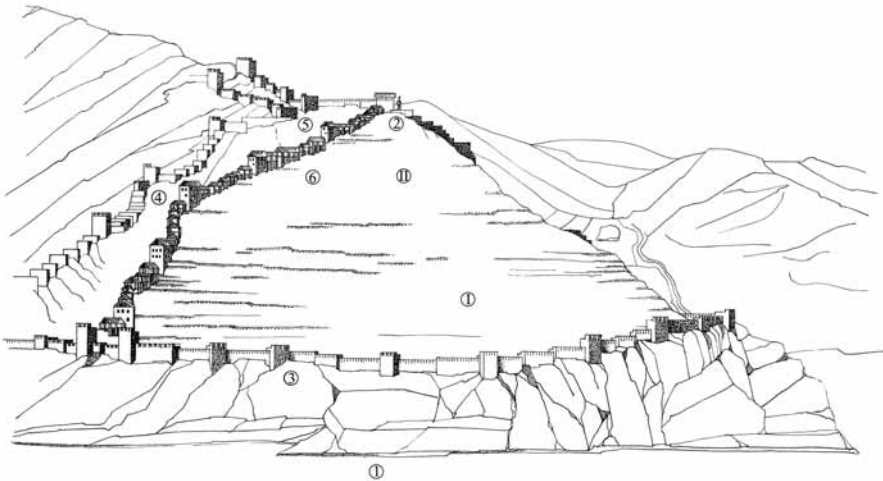
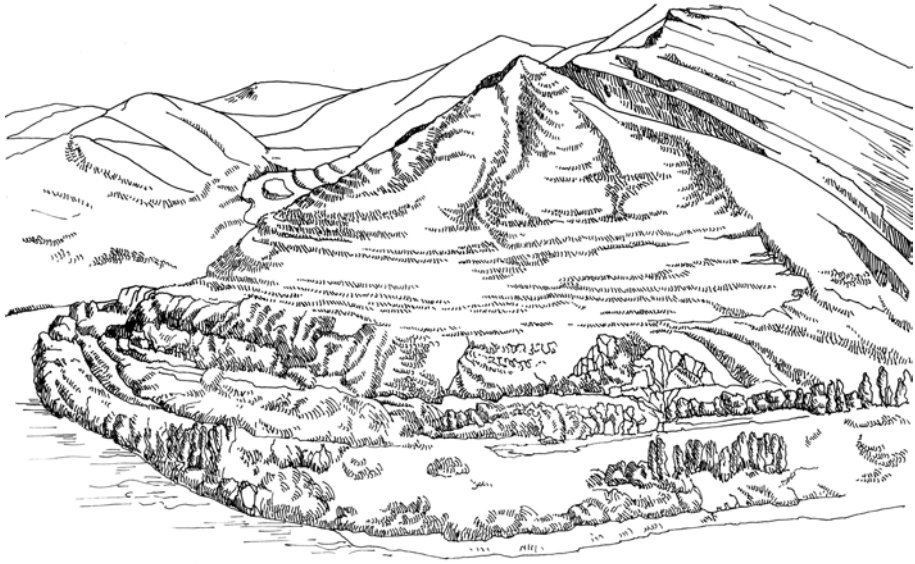
ჯანაშია 1952: სიმონ ჯანაშია. აღმოსავლურ-ქართული სახელმწიფოს უძველესი კულტურულ-პოლიტიკური ცენტრების საკითხისათვის. შრომები, II, თბილისი, 1952.

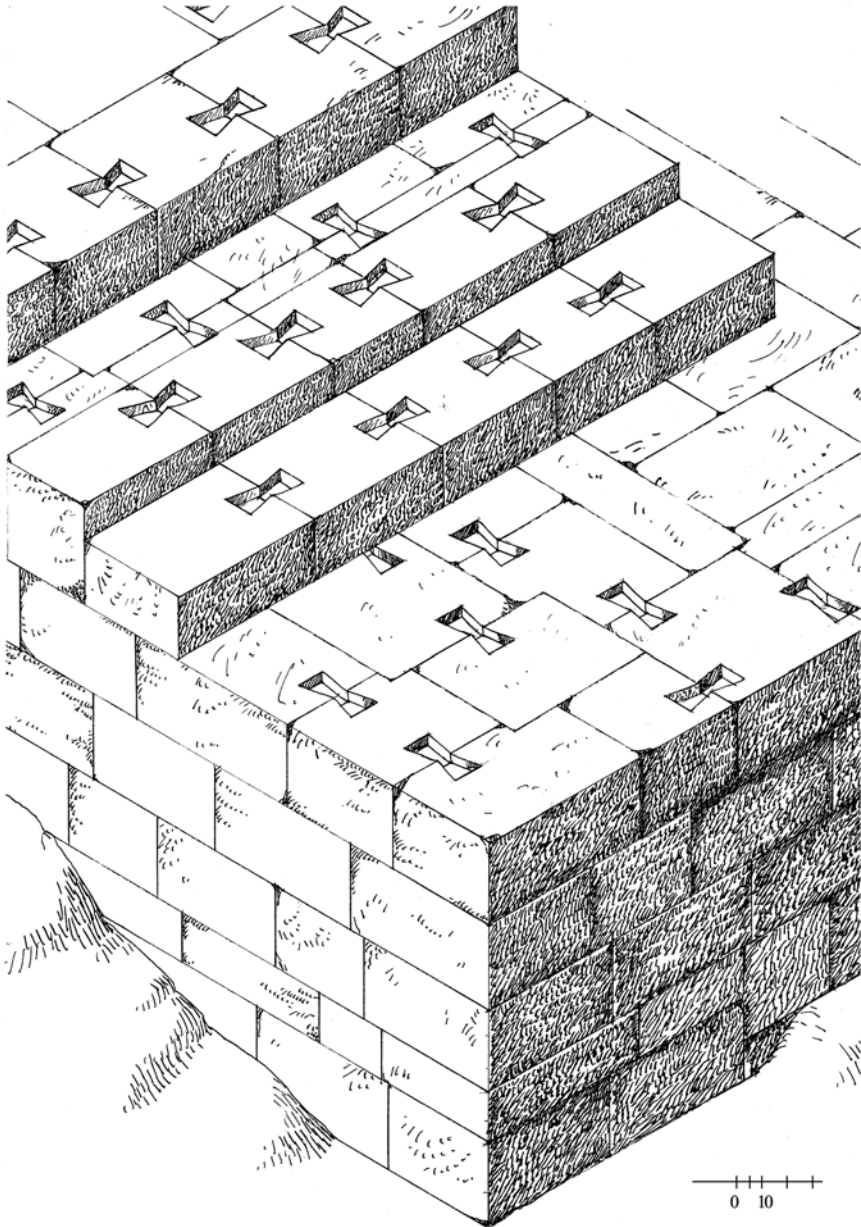

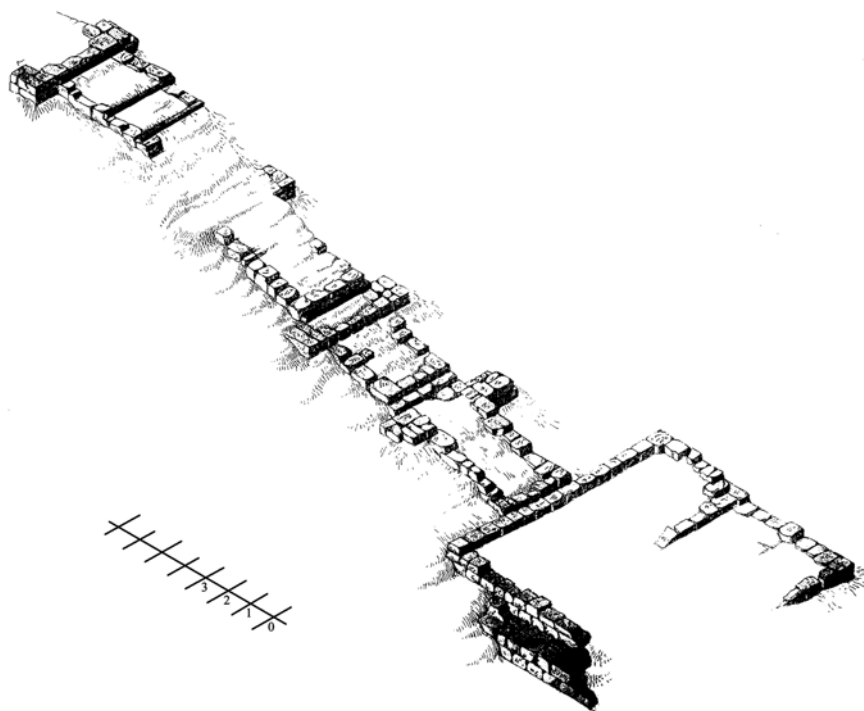
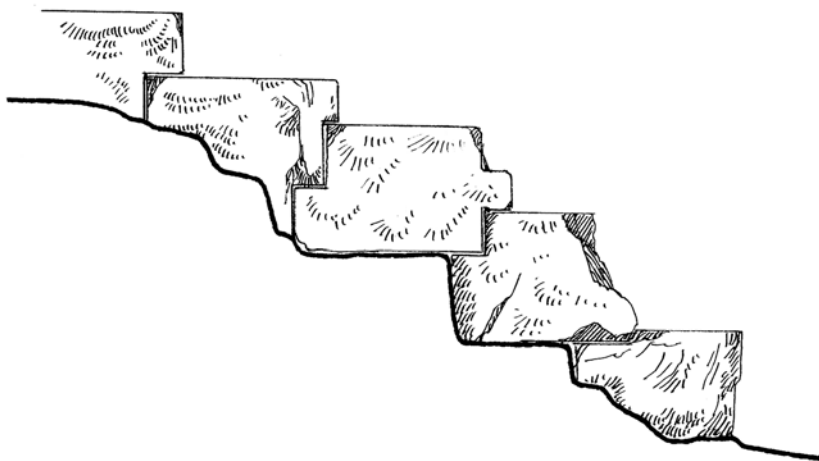

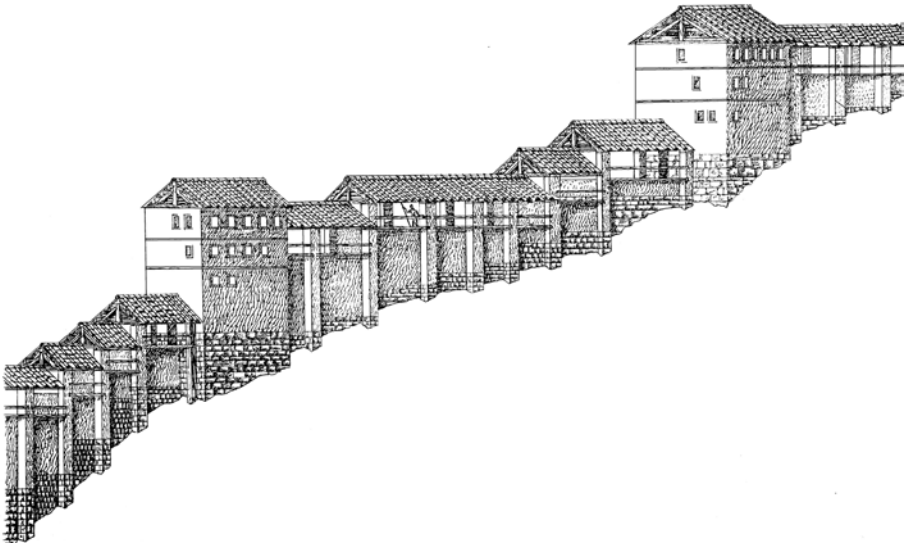
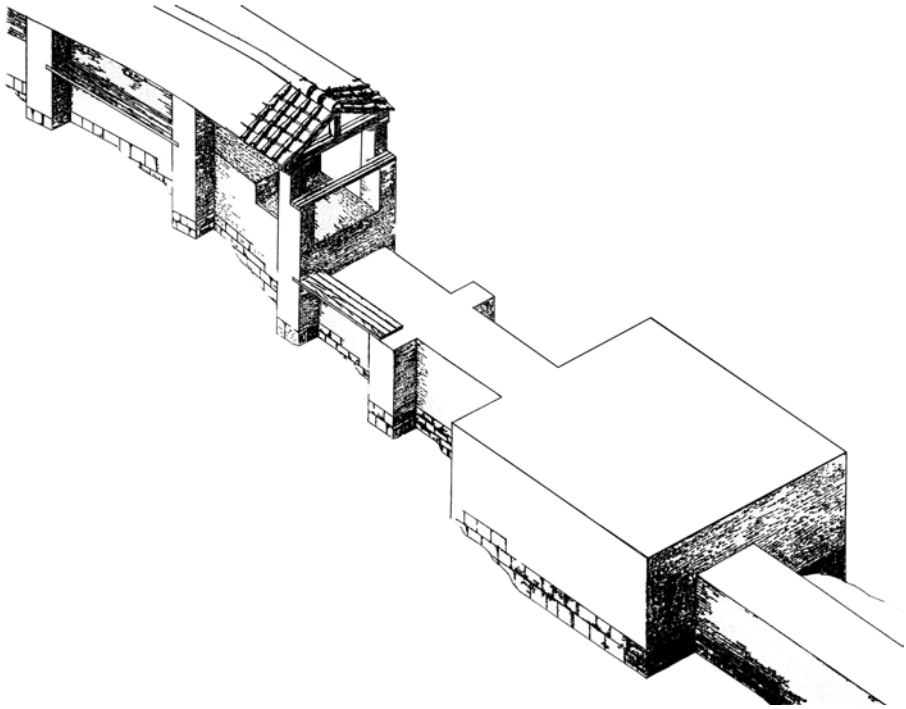

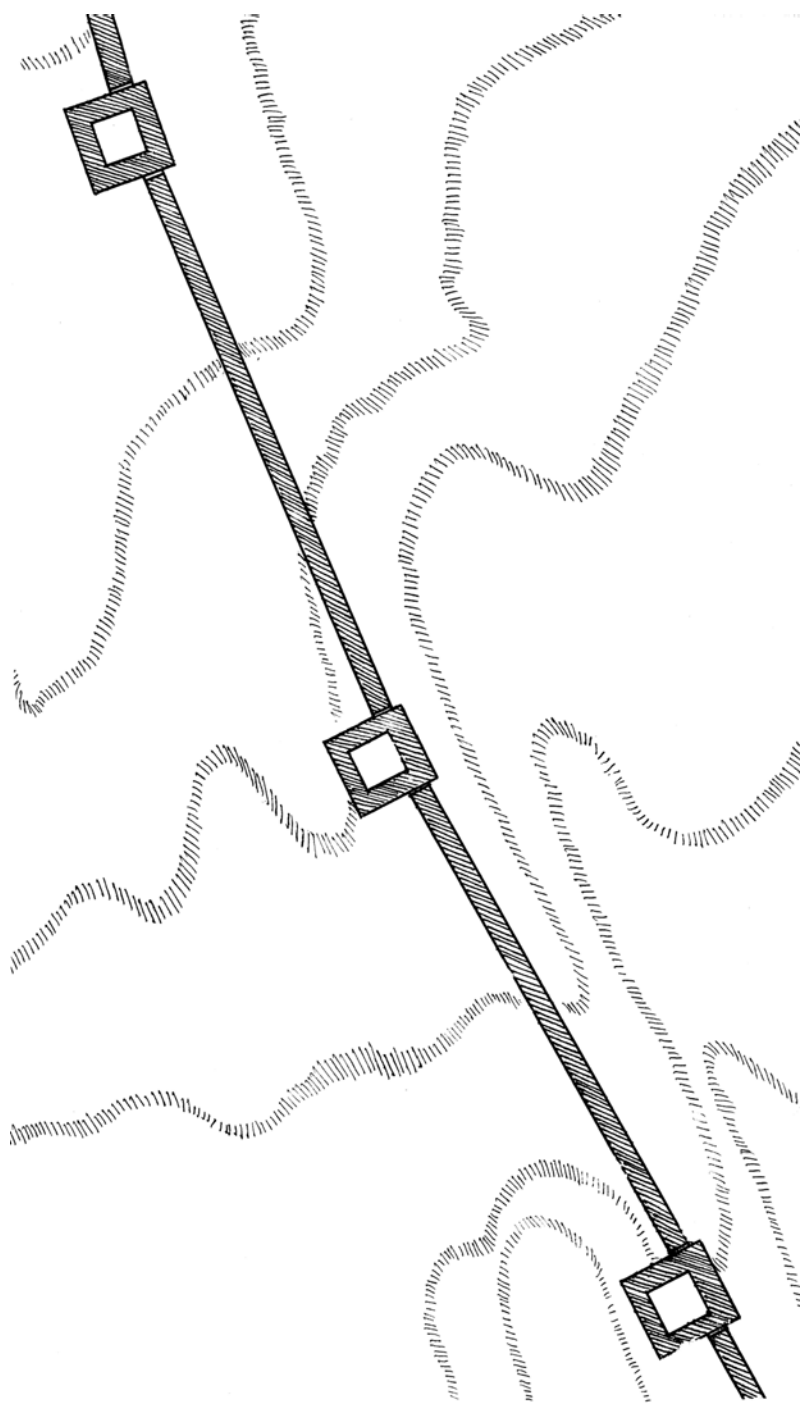

ილუსტრაციების აღწერილობა

- I მცხეთის გარემო (სიტუაციური გეგმა) 1. მდ. მტკვარი, 2. მდ. არაგვი, 3. არმაზციხე, 4. კარსნისხევი, 5. მცხეთის ძველი ხიდი, 6. მცხეთის საქალაქო ტერიტორია, 7. ბებრისციხე, 8. წიწამური, 9. ღართისკარი, 10. საგურამოს (ხედაზნის) ქედი, 11-12. სარკინე და მისი უბნები, 13-15. სასიმაგრო კედლები.
- II მთა ქართლის „ცხვირი“ – არმაზციხე (ავტორის ნახატი).
- III პომპეუსის სამხედრო და პოლიტიკური მოქმედებების არე კავკასიაში (სქემა). I. იბერია (ქართლი), II. ალბანეთი, III. კოლხეთი, IV. სომხეთი, V. პონტო. 1. მდ. მტკვარი, 2. მდ. არაგვი, 3. მდ. ქსანი, 4. მდ. იორი, 5. მდ. ალაზანი, 6. მდ. რიონი (ფაზისი), 7. არმაზციხე, 8. მცხეთა, 9. მუხრანის ველი, 10. პომპეუსის სავარაუდო ბანაკი (ასპინძა), 11. გზები და მიმართულებანი კოლხეთისაკენ, 12. მიმართულება არმაზციხისაკენ, 13. მიმართულება ალბანეთისაკენ, 14. გზა სომხეთისაკენ, 15. გზები პონტოსაკენ.
- IV არმაზციხე, რეკონსტრუქციის ცდა – 1. მდ. მტკვარი, 2. ღვთაება არმაზის სავარაუდო ადგილსამყოფელი, 3. ფარნავაზის აგებული კედელი მდ. მტკვრის პარალელურად, 4. არმაზციხის გარე კედელი, 5. კარიბჭე, 6. შიდა კედელი, 7. კარსნისხევი I – არმაზციხის ნაგებობებით ათვისებული ტერასები; II – კლდოვანი ფერდი.
- V არმაზციხის გარე კედლის ფრაგმენტი.
- VI არმაზციხის გარე კედლის ნაწილობრივი რეკონსტრუქციის ცდა (გ. უიფიანი).
- VII სასიმაგრო კედლების საძირკვლის კონსტრუქცია (ირ. ციციშვილის მიხედვით).
- VIII არმაზციხის შიდა კედლის ცოკოლის წუობა (გ. უიფიანის აქსონომეტრია ირ. ციციშვილის განაზომის მიხედვით).
- IX მცხეთის გარემო. ასახულობა წიწამურიდან. 1. მდ. მტკვარი, 2. მდ. არაგვი, 3. არმაზციხე, 4. კარსნისხევი, 5. მთა ქართლი, 6. მცხეთის საქალაქო სივრცე, 7. ძველი ხიდი, 8. პომპეუსის შესაძლო გზები არმაზციხისაკენ.
- X ღართისკარის სასიმაგრო ზოლი (კ. მელითაურის მიხედვით).
- XI არაგვისა და ქსნის ორმდინარეთი, სიტუაციური სქემა. 1. მდ. მტკვარი, 2. მდ. არაგვი, 3. მდ. არაგვის თავდაპირველი სავარაუდო გზები, 4. მდ. ქსანი, 5. არმაზციხე, 6. სარკინე, 7. მცხეთის საქალაქო ტერიტორია, 8. ჯგრის მონასტერი, 9. სოფ. მისაქციელი („მისაქციელი არაგვისა“), 10. მუხრანის ველი, 11. სოფ. ქანდა.

On the Origin of Mtskheta (Urban Space, Time and Geography)

Guram Kipiani

The capital of Kartli (Iberia, for Roman authors) was called Mtskheta. It is spread out over the small triangular peninsula cut into the confluence of two rivers – the Mtkvari (Kura) and Aragvi.

Historical sources, in addition to the landscape analysis and archaeological data, give information about the time and circumstances of its foundation.

The ancient Georgian historical source, “The Conversion of Kartli” (the chronicle of Christianization of Kartli, VII century) contains no mention of Mtskheta in the initial part of the narration; this part recounts the legendary campaign of Alexander the Great in Kartli. Among the four cities listed in the source (Sarkine, Kaspi, Urbnisi and Odzrakhe) Sarkine is referred to by a lofty epithet. “The Conversion of Kartli” ascribes the beginning of the construction of Mtskheta only to the 8th ruler of Kartli, Bratman, while its accomplishment – to the IX King of Kartli, Rok.

Another Georgian historical source, “The Life of Georgian Kings” by Leonti Mroveli (XI c), considers Mtskheta (i.e., period posterior to the campaigns of Alexander the Great) as the capital of Kartli from the very beginning of its foundation.

Mention of Mtskheta, as of a city at its rudimentary stage of development, is found with Pliny the Elder (Plinius Secundus) (I c). For him Mtskheta is as yet, a settlement of the Meskhs (South Georgian tribes), – “Moschorum Tractus” (Plin, NH, 1,37, V _ 1-6), while for Ptolemius (II c) Mtskheta (Μεσσητα) is already a city.

Over the mountain rising on the right bank of the river Mtkvari, opposite Mtskheta and over the area north-eastward to the mountain, a residence of Georgian kings was spread which was called Armaztsikhe, after the idol “Armaz”. The residence had been erected here by King Parnavaz (based on historical sources). Armaz is a Georgian form of “Ahuramazda,” in the middle Persian – “Ohrmazd”, i.e. Georgian Armaz, Armenian “Aramazd”, etc., established to denote Excellency.

This city (fortress) is well-known to Roman authors. According to Strabo it was Ἀρμαστίκη (Strabo XI, 35), to Pliny – “Harmastis (Plin., NH, VI, 23), while Ptolemy (Ptolemaeus) called it Ἀρμακτικά (Ch. Ptol., Geogr. V, 10, 3).

“The Conversion of Kartli” gives us notes on its construction by stages: Azo, appointed the ruler of Kartli by Alexander the Great, erects two idols, “Gats” and “Ga” on the slopes of these mountains. Later on Parnavaz, the local dynast erects the idol of Armaz, and besides, equips Armaztsikhe with a fortress wall running along the river Mtkvari. The succeeding kings surrounded the mountain with double fortress walls (these walls, both, internal and external are archaeologically established).

The date of the historical source concerning the beginning construction work of Armistice, due to the activity of Alexander the Great, is the end of the IV c BC, or the beginning of the III c, though this date is inconsistent with the factual archaeological data, because the middle years of the II century BC are confirmed by only the earliest layer. Therefore, the source of "Alexander the Great" must have implied one of the reconnaissance expeditions.

If we rely on the information provided by "The Conversion of Kartli," (as well as on the information of Roman geographers), according to which construction of Mtskheta started only in the 1st century, it turns out that the kings of Armaztsikhe were totally indifferent to the geographically ideal territory – the peninsula developed in the confluence of the two rivers for a long time.

A geographical area is much better perceived when reading a depiction of hostilities, and in this respect Dion Cassio's information – "The History of Pompey's Invasion in Kartli" – is most invaluable. At that time, in 66-65 BC King Artoke ruled here. Pompey took Artoke's major city called by Dion Cassio "Acropolis" most rapidly and unexpectedly. Both, according to its description and the context, it is Armaztsikhe. But the name itself, "Acropolis," falls out of the context here and the "lower city" subordinate to it cannot be observed. Later peripeteias described here also indicate to the fact that Mtskheta did not exist even at that time. In Dion Cassio's history we cannot find any city, whereas Artoke could have escaped from Pompey's pursuit only by the way where the city of Mtskheta is located today, and what is most significant, he fled away to another river by the bridge over the Mtkvari which he himself had burnt down and restored. According to Dion Cassio, it was "the river that flowed within his own kingdom," and this river is believed to be the r. Aragvi by Georgian historical science. But, First of all, the citation indicates to certain dimensions of the country and it could by no means have appeared with regard to the river Aragvi, as, based on the present geographical situation, the Mtkvari is only 1,5 km away from the Aragvi. Thus, Artoke crossed some other river which Dion Cassio calls Πέλωρος, and that river must have been the Iori, but before reaching it Artoke had to get across the Aragvi.

The article presumes that the river Aragvi changed its direction in the late 1st c BC and before that its bed directed to a totally different direction. Thus, if that was the actual state of affairs, the kings settled in Armaztsikhe could not have designated any urban area on the territory of modern Mtskheta. Without the r. Aragvi it would have been entirely unattractive for urban development.

As regards the fact of nominating Sarkine among the four city-states by "The Conversion of Kartli," it should be mentioned, that in case we do not take into consideration the present Mtskheta, in terms of the "natural sanitary environment," it had no alternative in Kartli. Its quarters are cut into the meander-like windings of the river Mtkvari. And when Leonti Mroveli in his "The life of Kings of Georgia", analogous to "The Conversion of Kartli," lists the cities of Kaspi, Urbnisi and Odzrakhe, the old status is preserved with regard to them, while the once superior city of Sarkine is already named among the satellite towns of Mtskheta.

What direction did the river Aragvi flow? In the north-eastern part of the Mukhrani Valley (a vast estate of Georgian princes, the Bagrationi-Mukhranelis, distinguished by its rich fertility) spreads the village of Misaktsieli, – a strange toponym, since it essentially means ‘a change of direction,’ and its name is found on the list of the villages of Kartli and Kakheti with a name – “Misaktsieli of the Aragvi“, i.e. the spot from where the Aragvi once altered its route.

Archaeological excavations held on the Mukhrani Valley in 1997-1998 confirmed the existence of intense underground currents at the depth of two and two-and-a half metres, whereas the excavations conducted on the territory of the Cathedral courtyard in Mtskheta itself, ascertained the fact that this area represents a totally rocky bank, the product of ‘roaming’ of a large river.

On the geomorphological maps of Georgia the territory between the Aragvi and the Ksani is indicated as an alluvial flatland, a consequence of ‘roaming’ of a river with plenty of water, while on the map of Georgian soils, Mukhrani Valley is designated as “Луговые Карбонатные Восточной Грузии,” i.e. as a valley with underground currents. This time, based on the comparison of the data, it appears that the river Aragvi diagonally crossed the Mukhrani Valley and flowed into the r. Ksani.

The environment and the “country“ of Mtskheta is delimited by a twofold fortress line on the north-west. There are the walls of Tsitsamuri-Beltistsikhe, and at a distance of 2 km from here – of Zedazeni-Ghartiskari. They dated from the Hellenistic Age (besides the archaeological data this date was confirmed by a radiocarbon determination of wooden samples conducted by Melbourne University) and at present they are directed to the river Aragvi and then continue over the other bank of the Aragvi. This kind of thing is unknown to the history of fortification. The river flowing between the curtains is a straight way for conquering a country. The walls too, had been built before the r Aragvi crossed the valley and it seems likely, that it served as a protection of the country of the city of Sarkine prior to the construction of Mtskheta. Though, according to Dion Cassio’s history, neither Artoke or his successor Pompey crossed either of these walls. King Pompey, pursuing the Georgian king did not encounter any kind of obstacles.

Only later, when the Aragvi created an unequalled environment for urban development, the kings of Armazistsikhe immediately started building a new capital of Kartli.

The history of Leonti Mroveli, according to which Mtskheta had been the capital of Kartli from the very beginning, can be explained by his desire to involve the capital of Georgia into the cultural-historical processes from the very start.

Bibliography

Source

- Moktsevey 1963:** Moktsevey kartlisa, dzveli agiografiuli literaturis dzeglebi. tsigni I. i. abuladzis khelmdzgh qanelobita da redaktsiit, tbilisi. (Conversion of Kartli. Ancient agyographical literary monuments. Book I. Editor I. Abuladze. Tbilisi).
- Leonti Mroveli 1955:** Leonti Mroveli, tskhovreba kartvelta mepeta. kartlis tskhovreba. teksti dadgenili kvela dziritadi khelnatseris mikhedvit s. qaukhchishvilis mier. t. I. tbilisi. (Leonti Mroveli. The History of Georgian Kings. History of Kartli. The text is determined according to all mane manuscripts by S. Qaukhchishvili. Vol. I. Tbilisi).
- Vitruvii 1936:** Витрувий. Десять книг об архитектуре. Перевод Ф. А. Петровского, Москва.

References

- Adam 1982:** Adam J.- P. L'Architecture Militaire Grecque, Paris.
- Alasania 2000:** Giuli Alasania. kartuli tserilobiti tsqaroebis bun-turkebi (sakitkhis istoriografia), kartuli tsqarotmtsodneoba, IX, tbilisi. (Giuli Alasania, Bun-Turks of the Georgian Written Sources. Georgian Source-Studies. IX, Tbilisi).
- Apakidze 1959:** Andria Apakidze. mtskheta – kartlis samepos dzveli dedakalaki. tbilisi (Andria Apakidze. Mtskheta – the ancient capital of Kartli Kingdom. Tbilisi).
- Apakidze 1963:** andria apakidze. kalakebi da sakalako tskhovreba dzvel sakartveloshi, tbilisi (Andria Apakidze. The cities and the urban life in ancient Georgia. Tbilisi).
- Apakidze 1990:** Andria Apakidze. sarkine, sakartvelos istoriisa da kulturis dzeglta aghtseriloba, 5. tbilisi. (Andria Apakidze. Sarkine. The description of historical and cultural monuments of Georgia, 5. Tbilisi).
- Atlasi 1964:** Атлас грузинской советской социалистической республики. Тбилиси – Москва.
- Berdzenishvili 1975:** Niko Berdzenishvili. sakartvelos istoriis sakitkhebi, VIII, tbilisi (Niko Berdzenishvili. The problems of Georgian History. VIII, Tbilisi).
- Bokhochadze 1978:** Aleks Bokhochadze. “dzveli mtskhetis” lokalizatsiis sakitkhebi. pedaluri sakartvelos arkeologiuri dzeglebi, III, tbilisi (Alexi Bokhochadze. On the localization of “Ancient Mtskheta”. Archaeological monuments of medieval Georgia, III, Tbilisi).
- Brosset 1849:** M. Brosset. Histoire de la Georgie. I part. SPB.
- Chkheidze 1984:** Teo Chkheidze. narkvevebi iranuli onomastikidan. tbilisi (Teo Chkheidze. Essays from Iranian onomastics. Tbilisi).
- Cultural Monuments 1959:** Sakartvelos SSR kulturis dzeglebi. shemdgeneli t. barnaveli. v. tsintsadzis redaktsiita da g. chubinashvilis tsinasitqvaobit. tbilisi (Cultural Monuments of Georgian Republic, compiler – T. Barnaveli, editor – V. Tsintsadze, preface written by G. Chubinashvili. Tbilisi).
- Gabeskiria 2003:** Shalva Gabeskiria. kartvelta tvitsakheltsodebis, sakartvelosa da misi

- dzveli dedakalakebis sakheltsodebata tsarmomavlobisa da arian kartlis lokalizatsiis sakitkhisatvis. "valerian gabashvili 90", tbilisi (Shalva Gabeskiria. About the self-name of Georgians, the origin of ancient Georgian capitals names and the localization of Arian Kartli. "Valerian Gabashvili 90", Tbilisi).
- Gamkrelidze 1989:** Gela Gamkrelidze. mitridate evpatori da kolkhet-iberiis istoriis sakitkhebi. matsne. istoriis, arkeologiis... seria. tbilisi (Gela Gamkrelidze. Mithradates VI of Pontus and the problems of the Iberia-Kolkhis history. Proceedings, series of history, archaeology... Tbilisi).
- Gamkrelidze 2005:** Gela Gamkrelidze, marine pirtskhalava, guram kipiani. dzveli sakartvelos samkhedro istoriis sakitkhebi, tbilisi (Gela Gamkrelidze, Marine Pirtskhalava, Guram Kipiani. On the Military History of Ancient Georgia in the 5th c BC – 2nd c AD. Tbilisi).
- Gotua 1971:** Levan Gotua. mdinare "peloris" mdebareobisatvis. dzeglis megobari, NN 27-28, tbilisi (Levan Gotua. Location of the river "Pelory". The friends of cultural monuments, NN 27-28. Tbilisi).
- Ingorokva 1978:** Pavle Ingorokva. dzvel-kartuli matiane "moktsevai kartlisa" da antikuri khanis iberiis mepeta sia. tkhzulebata krebuli. t. IV, tbilisi (Pavle Ingorokva. Ancient Georgian chronicle "Conversion of Kartli" and the list of Iberian Kings of an antique period. Collected works. vol. IV, Tbilisi).
- Ioane bagrationi 1986:** Ioane Bagrationi. kartl-kakhetis agtsera. teksti gamosatsemad moamzada, gamokvleva da sadzieblebi daurto tina enukidzem da guram bedoshvilma, tbilisi (Ioann Bagrationi. Description of Kartli and Kakheti. Prepared by Tina Enukidze and Guram Bedoshvili. Tbilisi).
- Janashia 1986:** Nodar Janashia. istoriul-tskarotmtsodneobiti narkvevebi, tbilisi (Nodar Janashia. Historical and source-studies essays. Tbilisi).
- Janashia 1952:** Simon Janashia. aghmosavlur-kartuli sakhelmtsipos udzvelesi kulturul-politikuri tsentrebis sakitkhisatvis. shromebi, II, tbilisi (The ancient cultural and political centres of Eastern-Georgian State. Scientific Works, II, Tbilisi).
- Javakhishvili 1951:** Ivane Javakhishvili. kartveli eris istoria, ts. I, tbilisi (Ivane Javakhishvili. The history of georgian nation, book I, Tbilisi).
- Kakabadze 1928:** Sargis Kakabadze. kal. armazi – kal. mtskheta. saistorio krebuli. tsigni III, tpilisi (Sargis Kakabadze. town Armazi – town Mtskheta. Collected Historical Studies. Book III. Tiflis).
- Kaukhchishvili 1957:** Tinatin Kaukhchishvili. strabonis geograpia (ცნობები სპარტოველოს შესახებ), tbilisi (Tinatin Kaukhchishvili. The Geography of Strabo. Evidences about Georgia. Greek text with Georgian translation. Tbilisi).
- Квезерели-Копадзе 1947:** Н. И. Квезерели-Копадзе. Древний Мцхетский Мост. Тбилиси.
- Kipiani 1999:** guram kipiani. mtskhetis "antiokia", dziritadi samsheneblo periodebi. III sametsniero sesia, "angarishebi", mtskheta 1999, aprili, tbilisi (Guram Kipiani. "Antioch" in Mtskheta, its mane building periods. The 3rd scientific session in Mtskheta, 23 April 1999. Reports. Tbilisi).
- Kipiani 2001:** Guram Kipiani. vin imarkheboda uplistsikheshi? sametsniero shromebis

- krebuli. khelovnebatmtsodneoba 2. Iv. Javakhishvilis sakhelobis tbilisis sakhelmtspio universiteti. tbilisi (Who would be buried in Uplistsikhe? Collected Studies. Art History 2. I. Javakhishvili State University, Tbilisi).
- Кипiani 2002:** Guram Kipiani. Uplistsikhe. Tbilisi (in Georgian).
- Козина 1961:** Т.Н. Козина. Некоторые вопросы градостроительства эллинизма. Вопросы всеобщей истории архитектуры. № 1, Москва.
- Lauter 1986:** H. Lauter. Die Architektur des Hellenismus. Darmstadt.
- Lawrence 1978:** A. W. Lawrence. Greek Aims in Fortification. Oxford.
- Leksikoni 1980:** Четырехязычный энциклопедический словарь терминов по физической географии. Москва.
- Lomouri 1966:** Dion Kasiosis tsnobebi sakartvelos shesakheb. berdznuli teksti kartuli targmaniturt gamostsa, shesavali da komentarebi daurto nodar lomourma. tbilisi (Dio Cassius. Evidences about Georgia. Greek text with Georgian translation. Prepared and translated by Nodar Lomouri. Tbilisi).
- Lomouri 1968:** Nodar Lomouri. klavdios ptolemaiosi, "geograpiuli sakhelmdzghvanelo". tsnobebi sakartvelos shesakheb. masalebi sakartvelosa da kavkasiis istoriisatvis, 32, Tbilisi (Nodar Lomouri. Ptolemy's "Geography". Evidences about Georgia. Georgian and Caucasian historical data, 32, Tbilisi).
- Lordkipanidze 1968:** Otar Lordkipanidze. antikuri samkaro da kartlis samepo (Iberia), tbilisi (Otar lordkipanidze. The Antique World and Kartli Kingdom (Iberia), Tbilisi).
- Lordkipanidze 2002:** Otar lordkipanidze. dzveli kartuli tsivilizatsiis sataveebtan, tbilisi (Otar Lordkipanidze. At the Sources of Ancient Georgian Civilization. Tbilisi).
- Луконин 1987:** И. Г. Луконин. Древний и ранне-средневековый Иран. Москва.
- Манандян 1939:** И. Манандян. Круговой путь Помпея в Закавказье. ВДИ, № 4, Москва.
- Manjgaladze 1998:** Giorgi Manjgaladze. arkeologiuri metvalqureobis shedegebi svetitskhovlis ezosa da antiokiis eklesiashi. II sametsniero sesia, mokhsenebata mokle shinaarsebi. mtskheta – tbilisi (George Manjgaladze. The results of archaeological observations in Svetitskhoveli yard and at Antioch Church in Mtskheta. The 2nd session abstracts. Mtskheta – Tbilisi).
- Margishvili 1991:** Soso Margishvili. iberiis omi pompeustan (dion kasiosis tsnobebis mkhedvit), mkhedari, N 3, tbilisi (Soso Margishvili. The war between Iberians and Pompey. According to Dio Cassius' evidences. Mkhedari, N 3, Tbilisi).
- Martin 1974:** R. Martin. L'urbanisme dans la Grèce Antique. Paris.
- Меликишвили 1959** – Г. И. Меликишвили. К истории Древней Грузии. Тбилиси.
- Melikishvili 1965:** Giorgi Melikishvili. sakartvelos, kavkasiisa da makhlobeli aghmosavletis udzvelesi mosakhleobis sakitkhisatvis. tbilisi (George Melikishvili. The ancient population of Georgia, Caucasus and Near East. Tbilisi).
- Melikset-Begi 1921:** Leon melikset-begi. mtskheta kalakis daarsebis gamo, zhurn. "momavali", N 2, tbilisi (Leon Melikset-Begi. The foundation of Mtskheta the town. jor. "Momavali", N 2, Tbilisi).
- Меликсет-Беков 1937а:** Л. М. Меликсет-Беков. К скифской проблеме в связи с

вопросом о Саках, Каспах и Берах. masalebi sakartvelos da kavkasiis istoriisatvis. nakveti 7, Tbilisi (Georgian and Caucasian historical data, 7, Tbilisi).

Меликсет-Беков 1937b: Л. М. Меликсет-Беков. Армазни. masalebi sakartvelos da kavkasiis istoriisatvis. nakveti 2, Tbilisi (Georgian and Caucasian historical data, 2, Tbilisi).

Муравьев 1988: С. Н. Муравьев. Заметки по исторической географии Закавказья. Плиний о населении Кавказа.ВДИ, №1, Москва.

Мшвениерадзе 1952: Д.М. Мшвениерадзе. Строительное дело в Древней Грузии. Тбилиси.

Nikolaishvili 2005: Vakhtang nikolaishvili. didi mtskhetis istoriuli topograpia. dziebanis damatebani. XIV. iberia-kolkheti, tbilisi (Vakhtang Nikolaishvili. Historical topography of Ancient Mtskheta. Iberia-Kolkhis. Journal Dziebani. Suppl. XIV, Tbilisi).

Sarjveladze 1995: Zurab Sarjveladze. dzveli kartuli enis leksikoni. tbilisi. (Zurab Sarjveladze. The Dictionary of Ancient Georgian Language. Tbilisi).

Sulkhan-Saba Orbeliani 1966: Sulkhan-Saba Orbeliani. tkhzulebani. tomi IV,2. tbilisi (Sulkhan-Saba Orbeliani. Collected works, vol. IV,2, Tbilisi).

Teimuraz Bagrationi 1979: Teimuraz Bagrationi. tsignni leksikonni. masalebi shekriba, anbanze gaatsqo, tsinasitqvaoba da shenishvnebi daurto guram sharadzem. tbilisi (Teimuraz Bagrationi. The Dictionary Book. Prepared for publication with preface, notes and setting in alphabetical order by Guram Sharadze. Tbilisi).

Winter 1971: F. E. Winter. Greek Fortifications. Toronto.